

יוסף ויים

מחקרים בחסידידות ברסלב

מוסד ביאליק • ירושלים

יוסף וייס : מחקרים בחסידות ברסלב

יוסף וייס

מחקרים בחסידות ברסלב

ערך והדיר
מ. פייקאז'

מוסד ביאליק • ירושלים

JOSEPH G. WEISS

STUDIES IN BRASLAV HASSIDISM

הדפסה שנייה, תשנ"ה

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשל"ה
לוחות והדפסה: "לאור" בע"מ ירושלים

Copyright by the Bialik Institute • Jerusalem 1974

Printed in Israel

תוכן העניינים

הקדמת המהדיר

1

חלק ראשון

חיי ר' נחמן והמחלוקת עליו

- פרק ראשון : תחנות-חיים ראשונות ותחילת המחלוקת 5
- נספח : יחסו של ר' לוי יצחק מברדיטשב לר' נחמן 36
- פרק שני : ר' נחמן על המחלוקת עליו 42
- פרק שלישי : תיקון נגינת רשע או מחלוקת שאול ודוד 58
- פרק רביעי : הפרק האחרון בחיי ר' נחמן 61
- פרק חמישי : ר' נתן שטרנהארץ מנמירוב, תלמידו וסופרו של ר' נחמן 66

חלק שני

הגותו ותודעתו העצמית של ר' נחמן

- פרק שישי : חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה 87
- פרק שביעי : כוח-המושך של הגבול 96
- פרק שמיני : ה'קושיא' בתורת ר' נחמן 109
- פרק תשיעי : עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן 150
- פרק עשירי : קידוש השם ומיתת קרבן 172

חלק שלישי

גילוי וכיסוי בתורת ברסלב ובספרותה

- 181 פרק אחד-עשר : הכיסוי — מהותו, חיובו ותפקידו
- 189 פרק שנים-עשר : מגילת-סתרים על סדר ביאת המשיח
- 215 פרק שלושה-עשר : הספר הנשרף
- 244 פרק ארבעה-עשר : שריפת תורות צורך כיסוי

חלק רביעי

ליקוטי מוהר"ן, חלק ראשון

- 251 פרק חמישה-עשר : סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא
- 257 פרק שישה-עשר : הכנת ליקוטי מוהר"ן קמא לדפוס

הקדמת המהדיר

הספר הזה קצתו מאמרים, שהמחבר הפרופ' יוסף וייס ז"ל פירסם בכתבי-עת ובקבצים שונים, וקצתו כתבים שנבחרו מתוך עזבונו. חילקתים לארבעה חלקים לפי עניינם העיקרי והוספתי כותרות לפרקים שמתוך העזבון, שהם: הפרק הראשון, 'תחנות-חיים ראשונות ותחילת המחלוקת'; הפרק השלישי, 'תיקון נגינת רשע או מחלוקת שאול ודוד'; הפרק הרביעי, 'הפרק האחרון בחיי ר' נחמן', שהוא, כנראה, הרצאת-הסיום של המחבר בסידרת הרצאותיו שהושמעו בירושלים בשנת 1962; הפרק החמישי, 'ר' נתן שטרנהארץ מנמירוב — תלמידו וסופרו של ר' נחמן'; הפרק השביעי, 'כוח-המושך של הגבול' — הרצאת הפתיחה בסידרת הרצאותיו של המחבר, שנזכרה לעיל; הפרק האחד-עשר, 'הכיסוי — מהותו, חיובו ותפקידו'; הפרק הארבעה-עשר, 'שריפת תורות צורך כיסוי'; הפרק השישה-עשר, 'הכנת ליקוטי מוהר"ן קמא לדפוס'. הפרקים ג, יא, יד אינם אלא קטעים; כינסתי כאן משום שהראשון שבהם משלים יפה את פרשת המחלוקת על ר' נחמן, ושניים האחרים משתלבים בדיוניו של המחבר בתורת האסטרליקה של הצדיק מברסלב — עניינו העיקרי של החלק השלישי. פרקים אלה מתוך העיזבון — מחוץ לפרק השלישי שהובא כאן מתוך כתיבת ידו של המחבר — נמצאו מועתקים במכונת-כתיבה, ורובם עבר עליהם המחבר בקולמוסו אחרי העתקתם; בשולי העמודים של הפרק הראשון אף נרשמו הוראות לבית-הדפוס. אך על מאמר אחד בלבד, הפרק השישה-עשר, רשם עליו 'טפסט סופי'.

המאמרים שקודם כינוסם כאן נדפסו באכסניות ספרותיות שונות, רובם מובאים בספר הנוכחי במהדורה חדשה והם בחינת 'לשון אחרון': הפרק השני, 'ר' נחמן על המחלוקת עליו', שנדפס לראשונה בתוך הספר 'מהקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום', ירושלים תשכ"ח, מובא כאן בהוספות רבות מיד המחבר. הפרק השישי, 'חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה', שהוא הרצאה שהושמעה בכינוס העולמי למדעי היהדות בירושלים בחודש אב תש"ז, נדפס תחילה כקונטרס בפני עצמו בשבעים טפסים, ירושלים 1950, וחזר ונדפס בתיקונים לשוניים קלים בקובץ 'ערכי היהדות', תל-אביב תשי"ג. הפרק השמיני, 'ה"קושיא" בתורת ר' נחמן', נדפס לראשונה בספר 'עלי עי"ן' — מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח—תשי"ב. הפרק התשיעי, 'עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן', נתפרסם לראשונה בתוך 'תרביץ', שנה כ"ז (טבת תשי"ח), חוברת מוגשת לגרשם שלום במלאות לו שישים שנה, אך שם הושמט הדיון

בתנודותיו הנפשיות של ר' נחמן, כנראה מחמת קוצר היריעה, ואילו כאן הוא מובא בשלימותו, כפי שנמצא בעיזבון. הפרק העשירי, 'קידוש השם ומיתת קרבן', נדפס לראשונה בעיתון הארץ (ערב ראש-השנה וערב יום כיפור תש"ז). הפרק השנים-עשר, 'מגילת-סתרים על סדר ביאת המשיח', ראה אור לראשונה בתוך 'קריית ספר', כרך מד, תשכ"ט. הפרק השלושה-עשר, 'הספר הנשרף', נדפס שם, כרך מה, תש"ל; כמה הערות שנתפרסמו שם בקיצורים הובאו כאן בשלימותן. הפרק החמישה-עשר, 'סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא', נדפס גם הוא שם, כרך מא, תשכ"ו, אך כאן הוא מוגש בתוספת דברים להערה 2, מכתיבת ידו של המחבר. בדקתי את המובאות ומראי-המקומות בכל פרקי הספר ותיקנתי בהם כל מה שהיה צריך תיקון, ככל שהשגיחו עיני. פליטות-קולמוס קלות בכתבים מתוך העיזבון, ואף במאמרים שנדפסו קודם כינוסם כאן, תיקנתי. הוספתי בתוך סוגריים מרובעים הערות והשלמות להערות בעניינים שנתלבט בהם המחבר, אך פתרו-נותיהם, או קצת מפתרונותיהם, מקופלים בכתבים ברסלביים שנשמטו מעיניו הבוחנות, ובמיוחד ספרו הגדול של ר' נתן — ליקוטי הלכות. ציינתי לעיון נוסף את ספרי 'חסידות ברסלב' — פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, שיצא לאור בהוצאת מוסד ביאליק, תשל"ב (בקיצור: 'חסידות ברסלב'), בנוגע לסוגיות ברסלביות שנזכרו או נדונו כאן ושם מתוך פרספקטיבות שונות ומנוגדות, ובמיוחד מקומות שקביעותי ומסקנותי שם מושתתות על לקחים מתוך כתבים ברסלביים שלא היו לנגד עיני המחבר כאן. כמו-כן הבאתי בהערות מקורות שפסח עליהם המחבר, אולם הם זורעים אור על דיוניו.

סוגיות ברסלביות שונות חוזרות ונשנות, אם בחטיפה ואם בהרחבה, בכמה מקומות בספר זה. כפילויות אלו לא השמטתי משום שהן נדונות מתוך זוויות-ראייה שונות, אך בהערות הפניתי בדרך כלל את המעיין למקומות אלה.

כמה מלות-הבהרה על השימוש במקורות. מראי-המקומות לס' ימי מהרנ"ת הם לדפוס למברג תרס"ג, שבו השתמש המחבר בכל עבודותיו בסוגיות ברסלביות. שני החלקים של הס' חיי מוהר"ן שנזכרים כאן הם לפי דפוס ירושלים תש"ז, חוץ ממקומות מעטים שלצורך בירורים פילולוגיים צוין בהם דפוס למברג תרל"ד, הדפוס הראשון. הלשונות מתוך ספר ספורי מעשיות הם מתוך מהדורת הורודצקי, ברלין תרפ"ג, שבה השתמש המחבר בכל דיוניו בסיפורי ר' נחמן. מראי-המקומות לס' שבחי הר"ג ושיחות הר"ג הם לדפוס ירושלים תש"ד, שיצאו לאור בשם הכולל שבחי הר"ג. הלשונות מתוך ליקוטי מוהר"ן קמא ותניינא הם לפי הדפוסים המאוחרים, כגון ירושלים תרצ"ו, חוץ ממקומות מעטים שבהם הביא המחבר מתוך הדפוס הראשון לצורך העניין. כתבים ברסלביים אחרים דפוסיהם צוינו בפנים.

אני מודה מקרב לב לפרופ' גרשם שלום, שסייעני בעצתו הן בקביעת המבחר מתוך העיזבון והן בשאלות אחרות שהתעוררו תוך כדי הכנת ספר זה לדפוס.

מ. פ.

ירושלים, תשרי תשל"ג

חלק ראשון

חיי ר' נחמן והמחלוקת עליו

פרק ראשון

תחנות-חיים ראשונות ותחילת המחלוקת

[א]

קיימא לן: התבנית הביוגרפית של הצדיק החסידי שונה מזו של תלמיד-חכם בתורה, כפי שהן נתונות לנו שתיהן בספרות הביוגרפית הלגנדארית של הדורות ההם. דפוס-חיו האופייני של תלמיד-חכם המופלג בתורה מתפתח בקו עולה בלתי-פוסק של גדולה-בתורה ושל יוקרה, המציינת את הכרת החברה בגדולתו האינטלקטואלית. תלמידי-חכמים מתחילים את הקאריירה שלהם כילדי-פלא, שעלייתם בתורה היא תהליך מהיר; גדולתם ניכרת בהם כבר בהיותם ילדים או נערים, בהביאם את מלמדיהם ורבותיהם לידי השתוממות והתפעלות, ולעתים אף לידי מבוכה. לפי התבנית הכללית של הביוגרפיה הרבנית ברובה צורבא-מרבנן צעיר זה, עילוי זה, נודד משיבה לשיבה אחרי תום אפשרויות הלימוד במקום-לימודיו הקודם. הווי אומר, הקאריירה של העילוי היא התקדמות מתמדת הגלויה לעין, ואם תמצא לומר ההגיונית, של יכולתו האינטלקטואלית הטבועה בו מראשיתו (ושלעולם לא היתה מוטלת בספק). זוהי, כמובן, תבנית הביוגרפיות הרבניות המאוחרות, לא אלו של חכמי התלמוד. ביוגרפיה כעין זו שיוחסה לר' עקיבא שהיה, לפי התלמוד, בור ועם-הארץ עד שנת הארבעים של חיו — סיפור-חיים בעל מפנה דראמאטי כזה אינו מצוי בביוגרפיה הרבנית של המאות המאוחרות, שבהן בראש-וראשונה אנו דנים כאן.

לעומת זאת משמש יסוד ההפתעה מוטיב חיוני בספרות הביוגרפית, ואם תרצה לומר ההאגיוגרפית, על חיי כמה וכמה צדיקים גדולים. בניגוד לחיי הרב, שבהם מתפתחים הדברים בהדרגה מתוך צמיחה וגידול איטיים דווקא, העובדה היסודית במסגרת-חייהם הטיפוסית של כמה צדיקים היא, שיש שם נקודת-מפנה מפתעת. יסוד ההפתעה הוא כאן במידה ידועה מדומה: יש 'הכנה' באתכסיא, והיא יוצאת אחר-כך לפומבי. הביוגרפיות הלגנדאריות של הבעש"ט ועוד כמה צדיקים מציירות את הצדיקים, כאילו היו להם חיים כפולים עד לזמן התגלותם, דהיינו עד לנקודת-הזמן בחייהם שבה התחילו למשוך עדה. ה'התגלות' עצמה אמנם אינה מתוארת, בדרך כלל, בביוגרפיות אלו כמאורע מסעיר המתרחש בן-לילה, אך מוצגת היא כתהליך המתרחש בפרק-זמן קצר לערך¹. קודם למפנה ביוגרפי זה

1 אוסף זעיר של סיפורי 'התגלות' נמצא בספר התגלות הצדיקים לר' שלמה גבריאלי ב"ר מרדכי זאב ראזינטאל, ווארשא, חש"ד [חזר ונדפס בירושלים, תשי"ט].

כמה צדיקים מודעים בתודעה רופפת תפקידם המיוחד, אולם אין הם מוכנים לגלות זאת לעולם. מתוך כורח פנימי עונדים הם על פניהם את מסיכת הגשמיות וההמוניות כדי לכסות על האור הפנימי שבקרבם.

ערכו של ה'הסתר', כפי שנקראת תקופה זו שלפני ה'התגלות', אין עיקרו הענווה הדתית, אלא גודעת לה, כאמור, משמעות של הכנה והתכנסות מיסטית הקודמת ליציאה לרשות הרבים. אדרבה המנהיג-בכוח מגלה בהסתרו עזות נסתרת: פועלת כאן הדיאלקטיקה של ענווה וגאווה ספיריטואלית. ה'הסתר' של רבי ישראל בעש"ט, המוליך להתגלותו, מגלם בקרבו דרך-חיים של ואגאפונד דתי. אך בגיל של ל"ו שנה נופלת המסכה ומחציתם השנייה של חיו נפתחת — והיא היפוכה של מחציתם הראשונה. אחרי 'התגלותו' משתנה עמדתו בחברה מן הקצה אל הקצה; מי שהיה עד כה אדם בלתי-מכובד בשולי החברה, ממיר את בדידותו ואלמוניותו במנהיגות חאריסמאטית. ה'התגלות' מקרינה בהקרנתה הפתאומית אל תוך החברה מה שהיה תוכנו הגנוז של ה'הסתר'.

תיאור התפתחותם הביוגרפית (הספרותית או המציאותית, או שתיהן כאחת) של צדיקים רבים ניתן במסגרת זו, שנקבעה על-ידי סיפור חיו של ר' ישראל בעש"ט², אלא שקיימת תת-צורה לביוגרפיה האופיינית הנ"ל. המפנה הדראמאטי עשוי להופיע לא באקט ההתגלות אלא בחתך מהפכני בחיי האיש. לפי תבנית זו — ור' יעקב יוסף מפולנאה אב-טיפוס לצורה זו — תלמיד-חכם שדרך חיו המתוארת או הנרמזת נתרחשה לפי דפוסי-החיים הנ"ל של רבנים ותלמידי-חכמים, שלרוב היה מתנגד מובהק לחסידות ואף רודף לצדיק פלוני, ונכנס מכוח הנסיבות, או מתוך סקרנות גרידא, למחיצתו של הצדיק, והנה מתחולל בו המפנה בכל עוצמתו של משבר דתי: החכם התקיף יוצא מתוך הפגישה כחסידו הנכנע של הצדיק ההוא.

[ב]

ברם, תבנית זו של הביוגרפיה החסידית הטיפוסית אינה מתקיימת במלואה בסיפור חיו של ר' נחמן מברסלב: חסרה אצלו תקופת-ההסתר הנגמרת במעמד ה'התגלות'. ומכיוון שהיה נכדו של הבעש"ט, לא תצוייר כאן כלל תבנית של הפיכה ממתנגד לחסיד. עלייתו למעמד-צדיק כאילו היתה בלי משים. אולם יש סימנים להרהורים של הסתר אצל ר' נחמן הצעיר, ולא קשה להניח שמוטיבים ספרותיים פעלו בהם לא פחות מחוויות אישיות: 'והיה רגיל לספר הרבה מענין מחשבותיו שהי' לו אז בימי נעוריו, בעת שעסק בעבודתו, שצייר בדעתו שאינו רוצה להיות מפורסם³ בשום אופן. ולא הי' רוצה להיות מקבל כלל. והי' לו כמה

2 עמדתי על כמה מנקודות אלו של הביוגרפיה הטיפוסית אשר לצדיק ב-Journal of Semitic Studies, כרך ג (1958), עמ' 205—208.

3 ר"ל: צדיק. 'מפורסם' הוא שם נרדף בטפסטים אלו ל'צדיק'. 'מפורסמי הדור' (בליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' א, אות ג) הם צדיקי הדור, כעדות ההמשך שם 'מפורסמי ומנהיגי הדור'; 'סכנה גדולה להיות מפורסם ולהנהיג העולם' (שם, סי' יח) פירושו: להיות צדיק; המושג 'מפורסמים של שקר' (שם, סי' סז) פירושו: צדיקים של שקר.

וכמה מחשבות בענין זה, איך שיעלים עצמו מן העולם, ומהיכן תהי' פרנסתו. ולפעמים הי' לו מחשבות שיחזיר על הפתחים ואיש לא ידע ממנו⁴. אין ספק שזכרונות אלו, אם כי סופרו זמן מרובה לאחר-מכן, אוטנטיים הם, ולא צמחו מתוך מערכת-רעיונות על ההעלם של הצדיק שנתפתחו אצל ר' נחמן בפרק-זמן מאוחר יותר. ברם הדעת נוטה לומר, כי העלאתם של הרהורים אלה לאחר-זמן מסמנת מעין קיום המסגרת הכללית של הביוגרפיה הטיפוסית של הצדיק. אם תקופת הסתר בפועל-ממש לא היתה בחייו, הרי תקופת של הרהורים להסתר היתה.

עדות מעניינת יש בידנו על כך, שמשחר נעוריו היה כבוש בו כוח של מנהיג וצדיק. ר' נתן מספר על התפרצות ספונטאנית אחת של אמירת-תורה ברבים בגיל צעיר מאוד: 'וכמדומה ששמעתי שהי' אז בערך ח"י שנים' וזה סיפור המעשה: 'ומעשה שהי' במהליב כך הי', כי נתאכסן שם בבית איש נכבד אחד מהמקורבים להרב הקדוש דודו ר' ברוך ז"ל. והאיש הי' עשיר נכבד וקיבלו בכבוד גדול ועשה סעודה עבירו והיו שם עוד אנשים חשובים מהמקורבים להרב הנ"ל ונתנו לו [דהיינו לר' נחמן] יין לשתות. והוא ז"ל הי' סגור ולא הי' רגיל לומר תורה ברבים. אך אז בשעת משתה היין נתלהב לבו ופתח פיו וגילה לפניהם דברים נפלאים ונוראים ואנשים אשר היו שם ראו את המראה הזאת. המה ראו כן תמהו ונבהלו מאד'⁵.

אמירת-התורה ברבים היא מסימני הנהגת צדיקות, ויש הבדל מעמדי-חברתי בין שיחה ביחידות עם ידיד-נעורים כר' שמעון⁶ על דרכי עבודת ה' ובין אמירת-תורה ברבים. לאותו זמן לערך, או אפילו לתקופה קודמת במעט, מתייחסים דברי ר' נתן המתארים את הצד השני של תהליך הפיכתו של ר' נחמן לצדיק חסידי: 'והוא עדיין הי' יושב בכפר הנ"ל [אוסאטין] על שולחן חותנו בתוך כך התחילו קצת אנשים להתקרב אליו...'. המונח 'להתקרב' אל צדיק פלוני פירושו לקבל אותו כרבי.

לא ארכו הימים באוסאטין והצעיר, שרגישותו נפגעה בהתנהגות אשתו השנייה של חמיו, נסתלק מעל שולחן חותנו, עזב את הכפר וקבע דירתו בעיר מדבידיבקה (מעדוועדיווקע), בערך בשנת תקנ"ג. מתיאורו של ר' נתן, המטושטש במקצת — ואולי לא במקרה — יוצא, שאנשי היישובים הסמוכים, אולי אותם האנשים 'שהתחילו להתקרב אליו' מקודם, הם-הם החוגים החברתיים שהמשיכו לשמש לו רקע ומשען. צדיקותו מקבלת אופי מוסדי על-ידי תמיכה קבועה של אותם אנשי הכפרים ועל-ידי נסיעות חסידים אליו מן הסביבה הקרובה. אולם כנגד זה ניתן ללמוד, שר' נחמן לא הצליח להשתלב בחיי העיר עצמה. ר' נתן מזכיר מחלוקת

4 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' ח.

5 שם, סי' ה. ר' נתן מציין, כי יציאה זו מגדרו אירעה לו לר' נחמן אחרי פטירת חמותו, בזמן שחותנו נשא אשה שנייה ור' נחמן הצעיר היה עדיין סמוך על שולחן חותנו.

6 שם, מקום לידתו, סי' ג.

7 שם, שם, סימן ב.

שהיתה לו לרבו בעיר מדבידיבקה: 'אח"כ נכנס למעדועדיוקע ושם נתקבצו כמה אנשי כפרים ועשו לו מעמד קבוע ליתן לו א' רענדיל בכל שבוע וישב שם במעדועדיוקע בהשקט ושלוח קצת. ושם התחילו כמה אנשים להתקרב אליו ונלוו אליו אנשים רבים מיום אל יום והתחילו לנסוע אליו מהסביבות עד שהתחילו לנסוע אליו ממקומו רחוקים בערך עשרים פרסאות, כי אנשי דאשיב נתקרבו אליו בעת ישיבתו שם... וגם במעדועדיוקא הי' לו קצת מחלוקת, אבל כל שונאיו נפלו לפניו והי' שם איזה מעשיות עם הרבנים דשם, אך איני יודע אותם על בוריין⁸.

זהירותו של ר' נתן בלשונו מונעת מאתנו כל ידיעה על רקע המחלוקת, שפרצה כאן מסביבו של ר' נחמן הצעיר, ואין בידינו להחליט אם היתה כאן התעוררות ראשונה למחלוקת הגדולה שליוותה כצל את רבי נחמן כל ימי חייו, ושעוד ידובר עליה. דעתי נוטה שאותה מחלוקת במדבידיבקה לא היתה רציפות בינה לבין המחלוקת הגדולה שפרצה בזלאטופוליה: אין למצוא בדברי ר' נתן כל רמז לרציפות כזו ונראה שעלינו להניח כי הצעיר הקשה והמסובך נסתכסך בסכסוך מקומי, אשר טיבו לא נתפרש בכתבים הברסלביים.

מדבידיבקה תופסת מקום בחיי ר' נחמן הרבה יותר מברסלב שעל שמה נתכנה, שכן החזיק ר' נחמן בעיר זו מעמד כשבע שנים רצופות, עד שנת תק"ס. נסיעתו המפורסמת לארץ-ישראל היתה בשנת תקנ"ח בעודו יושב בה בקביעות, וגם אחרי שובו מארץ-ישראל ישב בעיר זו עוד כשנה ויותר. בחודש אלול תק"ס עבר לגור בזלאטופוליה. אין לנו סיבה מספקת להניח, כי עזיבת ר' נחמן את מדבידיבקה היתה מכורחן של נסיבות. אך ברור שאת זלאטופוליה אנוס היה לעזוב שנתיים אחר-כך בגלל רדיפות עליו, עקב המחלוקת הגדולה שפרצה שם במלוא עוזה. ר' נחמן עובר אז, שוב בחודש אלול, לברסלב. בברסלב ישב כשבע שנים, ואחר-כך בשנת תק"ע עבר לאומאן, מתוך כוונה ברורה להסתלק דווקא שם. העולה מזה שישיבות-הקבע שלו היו אך שתיים: בראשונה בעיר מדבידיבקה שבע שנים, ובברסלב שוב כשבע שנים. ישיבות-קבע אלו הופסקו על-ידי נסיעותיו המפורסמות למקומות שונים — החשובה שבהן נסיעתו לארץ-ישראל.

8 שם, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' ט. [על התקרבותם של אנשי דאשיב עיין כעת: ר' נתן צבי קעניג, נוה צדיקים (בני ברק, תשכ"ט), עמ' כא—כה.] בהסתכלות אחורנית על חייו סמוך לפטירתו הזכיר ר' נחמן את תקופת ישיבתו במדבידיבקה כתקופה אידיאלית בחייו: 'ליל שבת פ' חוקת ובלק י"ב תמוז תק"ע סיפר על השולחן מעניניו ותמה ע"ע [על עצמו] על שעוש' תמיד דברים משונים ונפלאים מדעת בני אדם, על אשר הוא תמיד נע ונד ממקום למקום, ומה הי' חסר לו במעדועדיוקא, הי' ראוי לו לישוב שם תמיד, כי שם הי' יושב בשלו' והשקט' (שם, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' כ).

[ג]

תקופת זלאטופוליה פותחת בהעתקת-מקום שבמפתיע, והמחלוקת שנתגלעה שם קשורה באיזה אופן בחדירה פתאומית זו של צדיק לעיר. היא התחילה תיכף לנישואי בתו אדיל בראש חודש אלול תק"ס. אחרי החופה גמר ר' נחמן בדעתו שלא לחזור למדבידיבקה והחליט, לכאורה פתאום וללא כל הכנות, לשכור דירה בזלאטופוליה ולהתיישב בעיר בלי הנימוסין היסודיים של נטילת-רשות מגבירי הקהילה. ר' נתן אינו נלאה להדגיש, כי בני הקהילה קיבלו בכל זאת את ר' נחמן בכבוד גדול בהגיעו לשם, אותו ואת חסידיו שהתחילו לנסוע ולהתקבץ אליו, והזמן הוא חודש אלול סמוך לראש השנה⁹. ר' נחמן וחסידיו, שמספרם באותו

9 מתוך תיאורו של ר' נתן עולה בבירור, שמוסד התקבצות של כל חסידי ר' נחמן בראש-השנה כבר היה קיים אז. לפי רשימות ר' נתן שלושת זמני הקיבוץ, וראש-השנה החשוב שבהם, היו קיימים מאז קביעת דירתו בברסלב, שהיתה כידוע באלול תקס"ב: 'דרכינו הי' לחיות אצלו על ר"ה ועל שבת חנוכה ועל חג השבועות, ובאלו הג' זמנים היינו אצלו תמיד מיום שקבע דירתו פה ברסלב. והי' מצוה ומוזהיר להיות אצלו באלו הג' זמנים. והי' תמיד אומר תורה נפלאה באריכות גדול באלו הזמנים, היינו בר"ה הי' אומר התורה בין השמשות בין יום ראשון לשני, והתחיל בין השמשות ונכנס הרבה לתוך ליל ב' של ר"ה, ובשבת חנוכה אמר התור' בסעוד' שלישית, ובשבועות הי' אמרה ג"כ כמו בר"ה בין השמשות של יום ב' דשבועות ונכנס הרבה לתוך ליל ב'. אך ביותר ויותר הזהיר להיות אצלו על ר"ה ואמר שעל ר"ה הוא רוצה שיהי' כל אנ"ש כולם כאחד אצלו איש לא יהי' נעדר. וגודל האזהרה שהזהיר להיות אצלו על ר"ה אין לשער והכפיל באזהרה זו כמה פעמים... (חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' כד). עלינו להניח כנראה, שיש להבין את דברי ר' נתן במובן זה, שמאז שנת תקס"ב היה מוסד שלושת הזמנים קבוע, אבל ברור שמוסד כזה צמח צמיחה איטית. ההתקבצות בזלאטופוליה אין ר' נתן מפרש כקיבוץ ספונטאני. יש להניח אפוא, שהקיבוץ בר"ה היה קיים אף קודם שנקבעה מסגרת ג' הזמנים. ה'זמנים הקבועים לקיבוץ' נזכרים כמה פעמים בספרות ברסלב, וראש השנה תמיד החשוב שבהם. 'בזמנים הידועים לנו שהזהיר אותנו לבא אליו שהם ר"ה ושבועות' ושב' חנוכה' (ימי מהרנ"ת, דף יא ע"א, וכן שם דף כב ע"ב: 'התורו' הארוכו' שאמר בזמנים הקבועים לקיבוץ כמו בר"ה ושב' חנוכה ושבועות' שנאמרו באריכו' נפלא'). הרבה מאמרי ר' נחמן מפליגים בערך 'ראש השנה שלו'. קצת חומר בעניין זה נאסף בחיי מוהר"ן, ח"ב, 'גודל יקרת ר"ה שלו'. על ענייני ראש השנה בברסלב עיין בראש ספר ימי מהרנ"ת: 'סיפור מענין הקיבוץ של ר"ה', ועיין עוד חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' לו, שאינו אלא נוסח שונה של חיי מוהר"ן, ח"א, גודל יקרת ר"ה שלו, סי' ד. ועיין חיי מוהר"ן, ח"ב, עבודת ה' סי' מה. בחיי מוהר"ן, ח"ב, גודל יקרת ר"ה שלו, סי' ג, נזכר שר' נחמן אמר: 'הר"ה שלי הוא חידוש גדול והשי"ת יודע שאין הדבר הזה בירושה מאבותי'. ושם סי' א נזכר שאמר: 'כל ענין שלי הוא רק ר"ה'. בקונטרס שיחות וסיפורים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' מא (בתרא) יש לנו הנוסח המקורי ביידיש: 'כל הענין שלי הוא ראש השנה (גאר מיין זאך איז ראש השנה)', ולפי המבואר שם עמ' ט (בעימוד האחרון) נכנס ר' נחמן בזמן נסיעתו לא"י לעיר חיפה בימי ראש השנה. אשר לתורות על מהות ראש השנה עיין: ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' סא בסופו ובליקוטי מוהר"ן חנינא, סי' א, אות יד ושם סי' ה, אות יד. [השווה להלן, פרק שלושה-עשר, עמ' 221—222, הערה 19].

זמן הגיע למאה לפי עדות ר' נתן, לא התפללו בימים הנוראים במניין מיוחד משלהם, אלא הוזמנו לבוא לבית-הכנסת הגדול שבעיר — סימן ליחסים תקינים בינם לבין בני העיר מלפני הימים הנוראים. ר' נתן חוזר ומדגיש, כי בני העיר מסרו ביד ר' נחמן את כל הנהגת סדר התפילות והתקיעות בימים הנוראים, בלי לעמוד על מנהגיהם המקומיים או על החזקות שהיו לאנשי המקום — סימן לכבוד ולהערצה שהיו רוחשים לר' נחמן כבר בפרוס ראש השנה. אולם בסדר התפילה של יום-הכפורים כבר מתברר, שלאמיתו של דבר לא עשו כנראה אנשי הקהילה הכול כרצונו של ר' נחמן, ושהצדיק לא היתה דעתו נוחה מבעל תפילת נעילה שהעמידו הקהל. אחרי סיום התפילה במוצאי יום-הכפורים העיר ר' נחמן הערה עוקצנית על בעל-התפילה, ובהערה זו רואה ר' נתן את ראשית צמיחת המחלוקת, שהעכירה את חיי ר' נחמן מאז עד יום מותו, במשך אחת-עשרה שנה.

האיש שנעלב מ'צחות לשונו' של ר' נחמן נסע אל הזקן ר' אריה ליב משפולה, שמצודתו היתה פרושה על הגלילות האלה. פנייה זו של בעל תפילת-נעילה אל צדיק אחר היא שהביאה, לפי תיאורו של ר' נתן, לידי המחלוקת הגדולה. אחרי סוכות בא הזקן משפולה בכבודו ובעצמו לעיר זלאטופוליה, שהיתה במרחק שתי פרסאות בלבד ממקום מושבו שלו ועל-כן ראה את זלאטופוליה כשייכת לתחומו, ואת ר' נחמן כפולש לתוכו. 'ומאז והלאה נתעורר המחלוקת הגדול מאד עד שכמעט כל העיר כולה חלקו על רבינו ז"ל, וגודל עוצם המחלוקת שהי' עליו שם וגודל היסורין שהי' לו שם א"א לשער ולספר כי ישב שם כמו על קוצים ממש. ואחר סוכות נסע לשם הזקן הנ"ל ופער פיו לבלי חוק עד שעש' שם מחלוקת גדול עליו. ובתחיל' הי' לו אהבה עם רבינו ז"ל והי' הזקן כפוף ונכנע מאד לפניו; אך מעת הנ"ל שנכנס רבינו ז"ל לזלאטפאלי' סמוך לגבולו ב' פרסאות וגם ע"י רבוי המלשינות עי"ז נתעורר המחלוקת הגדולה'¹⁰. מגמתו של התיאור ברורה. ר' נתן מנסה לייחס לצד השני במחלוקת הגדולה פניות אישיות. הטעמים שר' נתן מניח כסיבות המחלוקת הם שניים: (א) העלבון האישי שספג אותו בעל תפילת-נעילה ביום-הכיפורים — האיש נמנה, כנראה, עם חסידי ר' אריה ליב משפולה — עד שהלך והתקשר עם רבו והסיתו נגד ר' נחמן; (ב) מאז כניסתו של ר' נחמן לזלאטופוליה, שנחשב כתחומו של הזקן, היתה טינה בלב ר' אריה ליב על ר' נחמן; גורם זה של הסגת-גבול והתחרות מקצועית מודגש בתיאורים הסלביים של התפרצות המחלוקת כסיבתה הבלתי-אמצעית. עוד סיבה שלישית (ג) מוצעת בדברי ר' נתן על התחלת המחלוקת: 'והרב החסיד המפורסם מ"מ [מגיד מישרים ר' יקותיאל] מטירהאויצע שהי' מאנשי רבינו ז"ל שאל את פיו הקדוש: מדוע לא שלחתם אותי מקודם לתוך העיר זלאטפאלי והייתי מדבר עם הנגידים דשם

10 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יא.

והיו מקבלים אתכם לתוך העיר בכבוד גדול כראוי? השיב לו רבינו ז"ל: אם הייתי רוצה להמתין הייתי נכנס לתוך העיר ולאטיפאליע עם עגלות צב בכבוד גדול מאד, אך איני יכול להמתין¹¹.

עדות זו אינה עולה יפה עם תיאורו הקודם של ר' נתן. מתוך העדות האחרונה יוצא, כי המגיד מטירהוביצה הרגיש שקבלת-הפנים מצד בני העיר שזכה לה ר' נחמן לא היתה בכבוד הנאות. המגיד רואה את הסיבה הריאלית של ראשית המחלוקת בהתנהגותו הבלתי-מנומסת של ר' נחמן, שנכנס לעיר מבלי לבקש מנגידיה רשות לכך. אילו שלח לפניו ר' נחמן את המגיד מטירהוביצה כמתווך, היה בכוחו להבטיח כניסה לעיר בסבר פנים יפות. אף מעדות זו עולה שלא דעותיו של ר' נחמן, או עמדתו התיאולוגית, היו בעוכריו, אלא חוסר הטאקט שגילה בכניסתו הפתאומית לזלאטופוליה, שכביכול כפה את עצמו על העיר, וזה שגרם למחלוקת שתתעורר. ההנחה גם כאן היא, שהמחלוקת תלויה היתה בגורמי חוץ. יש בידינו עדות-שבעקיפין מדברי ר' נחמן על תפיסתו הוא את גורמיה הבלתי-אמצעיים של המחלוקת — וכוונתו כמעט בלי ספק למחלוקת בה"א הידיעה. ר' נתן כותב: 'שמעתי בשמו שאמר שכשחוזרין השקר שני פעמים נעשה אמת, כלומר שנעשה אצלו האמת ע"י שחזר הדברים של שקר ב' פעמים. גם אמר שיש אחד ששוכב על מטתו ובודה מלבו דבר שקר על חבירו שחבירו דיבר עליו או עשה לו שלא כהוגן להכעיסו וכיוצא בזה, ומתחיל להתרגז ע"ז [על זה] ובוער כעסו על חבירו ונתמלא רוגז עליו חנם על לא דבר כי הוא בעצמו חשב ובדה זאת על חבירו, ובאמת חבירו נקי מזה לגמרי¹². אם הדברים באמת מוסבים על הזקן משפולה, הרי ר' נחמן תולה כאן את המחלוקת בעלבון שהנעלב ספגו לכאורה מהמעליב, ושכל עלבון זה אינו אלא מדומה, ולנעלב כביכול לא נגרם כל רע. ר' נחמן רואה אפוא כסיבת המחלוקת פניות אישיות שכל עיקרן מחוסרות בסיס ריאלי: המעליב לא העליב איש אלא בדמיונו של הנעלב. אף-על-פי שאין ר' נתן רומז, שהדברים נאמרו בקשר ליחסים שבין ר' נחמן לר' אריה ליב משפולה, יש מקום רחב להניח שבאו להסביר את תרעומת הזקן עליו, או על-כל-פנים אספקט אחד שבה. אספקטים אחרים והסברים שונים, ואפילו מנוגדים, היו מצויים אף הם באמתחתו של ר' נחמן בסוגיה חשובה זו. פירושו הרוחניים בפרשת המחלוקת נובעים ממנו כמעין המתגבר; כאן ניתן כנראה ביטוי להשקפה ריאלית יותר ורוחנית פחות.

יש לציין בקשר לכך הוספה משונה בספר חיי מוהר"ן, המוסגרת בסוגריים עגולים באותיות 'א"ה', דהיינו 'אמר הכותב' או המעתיק, ושכנראה מקורה בהערת

11 שם, שם.

12 שם, ח"ב, עבודת ה', סי' קג.

שוליים בגוף כתב-היד, אם מר' נתן ואם מאחר זולתו¹³. קטע זה אופי פולמוסי מובהק לו ובא להוציא מלב הטועים האומרים, כי הזקן משפולה התחיל לחלוק על ר' נחמן מיד עם חזירתו מארץ-ישראל. ברור מן הקטע, שמחברו רואה צורך מיוחד לשרש טעות זו. המחלוקת לא התחילה מיד אחרי חזירת ר' נחמן מארץ-ישראל, אלא כשנה וחצי לאחר-מכן, עם כניסתו לעיר זלאטופוליה: 'א"ה יסכר פי דוברי שקר האומרים שתיכף אחר שבא רבינו ז"ל מא"י התחיל הזקן הנ"ל לחלוק עליו ואמר מה שאמר וכו' תאלמנה שפתי שקר הרוצי' להכחיש את הידוע. כי אדרבה, כשחזר רבינו ז"ל מא"י הי' בבית הזקן הנ"ל וקיבלו בכבוד גדול... וכידוע שגם אח"כ הי' אהבה גדולה ביניהם כמקדם ונהג הזקן בו כבוד גדול ביותר עד שנכנס רבינו ז"ל לזלאטיפאליא... וזה הי' כמו שנה ומחצה אחר שחזר רבינו ז"ל מא"י לביתו¹⁴. ברור מלשונו הנרגשת של הכותב, שיש חשיבות עקרונית, ולא רק היסטורית, בסתירת הסברה שהמחלוקת נסמכה בזמן לשובו של ר' נחמן מארץ-ישראל. הנסיעה לארץ-ישראל אפופה סוד בכל ספרות ברסלב. אין ספק שנודעה לה משמעות מיסטית גדולה ומסוימת בתפיסתו של ר' נחמן. בעל ההוספה הנ"ל רואה חשיבות להעמיד את הדברים על דיוקם ולהפריד בין נסיעת ר' נחמן לארץ-ישראל לבין צמיחת המחלוקת. נראה הדבר, שהוא מנסה לדחות גירסה אחרת בדבר התפתחותה של המחלוקת, גירסה שהיתה קיימת, ואולי אף היו לה מהלכים, בשלביה המאוחרים יותר, דור או שני דורות אחרי פטירת ר' נחמן. ההדגשה צריכה להיות, לפי דעתו, על הקשר שבינה לבין כניסת ר' נחמן לזלאטופוליה, ר"ל המחלוקת התעוררה על רקע של פניות אישיות ושל התנגשות אינטרסים. לפי כל

13 כיוצא בו המאמר המוסגר בסוגריים שבחיי מוהר"ן, ח"א, שיחות השייכים להתורות סי' כג אינו בדפוס הראשון, דפוס למברג 1874. הוא חסר הרמז 'א"ה'. מאמר זה בוודאי לא נכתב על-ידי ר' נתן, כי הוא נזכר בו בגוף שלישי. המאמר המוסגר בסוגריים בחיי מוהר"ן, ח"א, שיחות השייכים להתורות, סי' כח, אף הוא אינו בדפוס הראשון, אינו פותח ברמז 'א"ה' ואף בו נזכר ר' נתן בגוף שלישי. הקטע המוסגר המסונף (בלי רמז 'א"ה') להיי מוהר"ן, שיחות השייכים להתורות סוף סי' מג (ליתא בדפוס ראשון) כתוב בהתלהבות משיחית גלויה שכתבי ר' נתן אינם מצטיינים בה. [היסודות המשיחיים אינם בולטים בכתביו הביוגרפיים של ר' נתן, אך בספרו הגדול ליקוטי הלכות הונחו ופותחו יסודותיה של המשיחיות הברסלבית האופיינית. ועיין מ. פייקאז', 'חסידות ברסלב', עמ' 140—147]. בסוף המאמר המוסגר הזה יש רמיזה ביבליוגרפית לספר פרפראות לחכמה, שמחברו היה, כידוע, ר' נחמן מטשהרין. על התעניינותו המשיחית הגלויה של ר' נחמן מטשהרין בקשר לפירושו על סיפורי מעשיותיו של ר' נחמן מברסלב כבר הערתי במאמרי 'עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן מברסלב', ספר היובל לג. שלום (תרביץ, כרך כז, תשי"ח), עמ' 360, הערה 2 [להלן, עמ' 152]. מתקבל אפוא על הדעת לשער, כי לפחות שני המאמרים המוסגרים האחרונים בחיי מוהר"ן, ואולי שלושתם שאנו דנים בהם, יצאו מתחת עטו הטעון מטען משיחי רב של ר' נחמן מטשהרין. [בנוגע למגמתו הפרשנית של ר' נחמן מטשהרין ראה 'חסידות ברסלב', עמ' 136—137, 147—149].

14 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום לידתו וישיבתו, אחרי סי' יא. הסגנון הנרגש של הקטע אינו מתאים לכאורה לסגנונו השקט של ר' נתן, אפילו כשהוא מתאר ענייני המחלוקת.

העדויות שבידינו האמת ההיסטורית היא שאמנם כן הוא, שגם אחרי חזרתו מארץ-ישראל היו עוד לר' נחמן יחסי ידידות עם הזקן.

הנסיעה לארץ-ישראל וכן החזרה משם אמנם הכילה הרבה יסודות אפסצנטריים. קטע של חיי מוהר"ן שהושמט בדפוס הראשון, אבל נדפס בדפוס ירושלים (אמנם בצורה מצונזרת הרבה, כאשר יעיד ריבוי תיבת וכו' בקטע הנידון), אינו מעלים את התנהגותם המוזרה של ר' נחמן ו'האיש שלו', שהיה לפי עדות המסורת הברסלבית ר' שמעון, ידיד-נעוריו של ר' נחמן¹⁵. הם נוסעים אינקוגניטו, משנים

15 בפרק 'נסיעתו לארץ ישראל' שבהיי מוהר"ן, ח"א, סי' ט, מובא: 'ושאל רבינו ז"ל את האיש שהיה עמו', ושם סי' יג: 'דבר א' גילה להאיש שלו וכו' [בקונטרסו של ר' אברהם חזן, ימי התלאות (עמ' קצד), נדפסה ההשמטה השייכת לכאן: 'ודבר א' גילה להאיש שלו וצריכין לשאול לו עוד כמה דברים אשר שמע מפיו הקדוש']. ושמו של ר' שמעון לא נזכר. אולם שם, סי' ח, כותב ר' נתן: 'ויש עוד בזה לספר מה ששמעתי בשמו, ואיני זוכר עתה וצריכין לחקור אצל אנ"ש [אנשי שלומנו] ששמעו מר"ש בזה'. גם המאמר המוסגר הסמוך לסי' ח שם באותו פרק, שאינו מר' נתן עצמו ('אמר המעתיק'), מזכיר את ר' שמעון. ר' שמעון מופיע גם בתחילת פרק זה של חיי מוהר"ן בהקדמות ובהכנות לדרך, אבל שמו של ר' שמעון טושטש לחלוטין ב'סדר נסיעתו לארץ הקדושה', שסופח ברוב המהדורות לשבתי הר"נ עם שיחות הר"נ (מהדורת ירושלים חש"ד, עמ' כ—סו). שמו של ר' שמעון אינו נזכר שם אפילו פעם אחת, אעפ"י שמופיעה שם דמות המכונה 'האיש של רבינו' (עמ' נא); 'האיש שהיה עמו' (עמ' מח); 'האיש שלו' (עמ' מו) וכיוצא, אולי מאה פעמים על פני הקונטרס הקטן הזה. אין בידי השערה מתקבלת על הדעת, מדוע הושמט שמו של ר' שמעון מפרשת הנסיעה לארץ-ישראל. מערכת היחסים בין ר' שמעון לר' נתן אינה ברורה, כשם שברורה מערכת היחסים בין ר' נפתלי לר' נתן, שהיו בני-גיל וידידים-בנפש. ואילו ר' שמעון גדול בשנים היה מר' נתן, כי הוא התרועע עם ר' נחמן בעת חופתו של זה (עיין חיי מוהר"ן, ח"א, מקום לידתו וישיבתו, סי' ב—ג), הרי שהיו בערך בני גיל אחד, אם כי ר' שמעון הכניע את עצמו בפני ר' נחמן וביקש להיות משרתו. ר' נחמן דרש את שמו 'שמעון הוא צירוף עו"ן מ"ש ולא רצה לבאר ביאור הדבר ואמר שצירוף הנ"ל זהו ממש כל ענינו ובחינתו של ר' שמעון. זה ר' שמעון היה אחד מתלמידיו החשובים, כותב ר' נתן בשיחות הר"נ, סי' מד. בקונטרס הברסלבי ימי התלאות (השמטות חיי מוהר"ן, דף קצו) נאמר, שר' שמעון 'פעל אצל רבינו ז"ל שיזכה לשמש אותו אחר מותו כשם ששימש אותו בחייו ויש בזה מעשה לספר ויבואר במ"א [במקום אחר]'. מלבד נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל וללמברג, שבהן נלווה אליו ר' שמעון, הרי מעמדו המיוחד שלו במחיצת ר' נחמן היה איתן סמוך להסתלקות ר' נחמן, שפקד עליו (ועל ר' נפתלי) לשרוף את כתביו מיד אחרי יציאת נשמתו (עיין ימי מהרנ"ת, דף לה ע"ב — לו ע"א). בדף לט ע"א נאמר בפירוש, שעם פטירת ר' נחמן 'נודרו ר' שמעון מיד ולקח המפתח ופתח הקאמאדע והוציא משם כל הכתבים שלא נמסרו לנו בחייו... ולקחם כולם והלך לחדר אחר שהי' שם תנור כדי לשרפם כאשר צוה עליו כנ"ל'. בלי נקודות-אחיזה ממשיות קשה לשער, מה היה יחסו הפנימי של ר' נתן לר' שמעון הגדול ממנו בשנים, וכנראה אף הועדף על-ידי ר' נחמן. בשעה שהכין ר' נתן את הוצאת ליקוטי מוהר"ן תניינא (ובאותה העת לא היתה לו עדיין עמדה איתנה בחברת ברסלב) נזקק ר' נתן לסיועו של ר' שמעון (שם, דף מ ע"ב ואילך), וביקש לשלוח את ר' שמעון לאסוף מעות להוצאת הספר, אולם ר' שמעון לא היה מסוגל לשליחות מעשית זאת. ר' נתן רושם את דעת חבריו: 'וענו אמרו שאם לא אסע בעצמי לא יפעול ר"ש [ר' שמעון] כלום, כי לא יתנו לו כלל' (שם דף מא ע"ב).

את מלבושיהם עד שנראים כ'קלי עולם', ובעוברים באומאן מזדמן לידם 'גיסיון' מיני או מה שנדמה להם כזה: 'בחזירתם מא"י בנסיעתם מנהר דניעסטער והוכרחו לשנות מלבושיהן ונדמו כדרך הסוחרים בני הנעורים הנהוגים עכשיו וכו', ומחמת זה טעו בהם כמה אנשים וסברו בהם שהם מהקלי עולם וכו' ובבואו לאומין הי' להם נסיון וכו'. ואז בנסיעתו משם בזריזות מיד לימד זכות על העולם ואמר תדעו שכל דרכינו הוא לידע שיש נסיונות בעולם, ובקל יכולין ליכשל ח"ו. ואמר אוי ואבוי וכו' והתאנח ע"ז [על זה] מאד. כי באותו הבית שעמד שם הבע"ג [הבעל עגלה] הבינו וראו שיש שם זנות וניאוף גדול ר"ל וכו'. אבל אמר שבעזה"י יהי טובה מה שהי' שם, שמעתה לא ימצא שם זנות עוד בבית זה, ואז נתקררה דעתו. גם בטעפליק לא ידעו ממנו, וכנס אצל מלמד אחד. ושיחר פנים לקבלו על שבת, ולא רצה המלמד מחמת שנדמה לו כאילו הוא ח"ו מהגנבים. ובא אל האיש שהי' עמו וסיפר לו וכו' ¹⁶.

האם אפשר להניח, כי סיפורים פורחים על הרפתקאות מוזרות אלו של נסיעת אינקוגניטו ומאורעותיה עוררו את חמתו של הזקן משפולה לפתוח במחלוקת? לכאורה נראה שגירסת ר' נתן מדגישה, כי הזקן משפולה לא הראה כל סימנים של איבה כאשר עבר ר' נחמן בשפולה בחזירתו מארץ-ישראל. לפי תיאורו של ר' נתן, בהגיע ר' נחמן והאיש שליווה אותו לעיר שפולה, פשטו את לבוש התחפשותם כ'קלי עולם', ולבשו לבושיהם הנכבדים וכך נכנסו אל הזקן שקיבל אותם בכבוד גדול: 'ובבואו לשפאלי ושם הלבישו את עצמן בלבושי'. והי' בבית הזקן דשם, שנעשה אח"כ מתנגד גדול עליו, ואז באותו העת לא הי' עדיין חולק עליו הזקן הנ"ל, רק אדרבא, הי' ביניהם אהבה גדולה וקיבל אותו הזקן הנ"ל בכבוד גדול וחיבה גדולה מאד מאד, ועשה שמחה ומשתה גדול עבורו, והיו יושבים על השולחן שניהם כל הלילה כולה, וגם שאר אנשים שהיו חשובים אצלו, כולם היו מסובים על השולחן לכבוד רבינו ז"ל, והי' שם שמחה גדולה. וכל שבא לביתו הי' הזקן הנ"ל מקבלו לעדות והי' אומר לו תעיד עלי שאין דרכי כלל לאכול סעודת הלילה, ועכשיו מחמת עוצם אהבת האורח היקר הזה, החביב והיקר עלי מאד מאד, ויש לי ממנו שעשועים גדולים ותענוג גדול מבואו אלי, מחמת זה אני אוכל עמו. ולא ידעתי מה לעשות מחמת שמחה וכו'. וגם בבוקר דיברו יחד באהבה וחיבה גדולה, כי כל ימיהם הי' ביניהם אהבה גדולה עד עת שיצא רבינו ז"ל ממעדוועדווקע לזלאטפאלי' שזה הי' בערך שנה ומחצה אחר שחזר

הודות לכשרונותיו האירגוניים של ר' נתן נתמנה אפוטרופוס על נכסי ר' נחמן על-ידי החברים (שם, דף מ ע"ב ומא ע"ב), ובמשך זמן לא רב נעשה עמוד-התווך של ירושתו הספרותית והאירגונית של ר' נחמן, ור' שמעון נדחק כליל. ייתכן, אך אין ראיה, שבתהליך השתלטותו של ר' נתן על ברסלב בכוחות-אירגון מזהירים גבה טורא בינו לבין ר' שמעון הקשיש ממנו, אך המשולל כשרונותיו, והיחסים ביניהם לא היו עוד כתיקונם, אולם אפילו השערה זו אינה מפרשת את תעלומת מחיקת שמו של ר' שמעון כמלווהו של ר' נחמן בנסיעה לארץ-ישראל [על זילזולו של ר' שמעון בהנהגת ר' נתן ראה: 'חסידות ברסלב', עמ' 207].

16 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לא"י, סי' יז. (במהדורה א, למברג 1874, הושמט קטע זה.)

רבינו ז"ל מארץ ישראל לביתו¹⁷. אין כל סיבה להטיל ספק בנאמנותם של פרטי העובדות המתוארות כאן, והמעידות כולן על יחס חיובי מצד הזקן. תיאור המאורעות יש בו כדי להוכיח, שהמפנה ביחסו של הזקן אל ר' נחמן חל באמת בזמן מאוחר יותר ומחמת נסיבות חדשות. בשוב ר' נחמן מארץ-ישראל עוד לא נראו סימנים למפנה זה שעתידי היה לבוא.

כל זה נתרשש בשנת תקנ"ט, אחרי שובו של ר' נחמן מארץ-ישראל. מחלוקת הזקן התחילה לפי תיאורו של ר' נתן כשנה וחצי לאחר-מכן, עם כניסת ר' נחמן לזלאטופוליה באלול תק"ס. מיד אחרי ימים נוראים של שנת תקס"א התחילה המחלוקת ומרכזה בעיר זלאטופוליה. ניכר מתוך העדויות המועטות שבידינו, שמדיניות הזקן במלחמתו היתה כפולה: מצד אחד ביקש ללכד נגד ר' נחמן את צדיקי הדור, ומצד שני ביקש למרר את חיי יריבו בעיר שבה ישב, היא העיר זלאטופוליה. קירבתו הגיאוגרפית של הזקן נתנה עדיפות לידו התקיפה, כי שלטונו בזלאטופוליה היה איתן. מכל התיאורים עולה תמונה חד-משמעית: חיו של ר' נחמן נהרסו בעיר במשך שנתיים, עד שנאלץ לעזובה ולעבור באלול תקס"ב לברסלב: מדיניות-הפנים של הזקן הוכתרה בהצלחה, היריב עזב את זלאטופוליה אנוס על-פי המחלוקת והסתת אנשי המקום נגדו. בעיר זו ידו של הזקן היתה על העליונה. אולם לא השיגה ידו של הזקן את ר' נחמן אחרי שזה עבר לברסלב; השפעתו של הזקן שם היתה כנראה מועטה.

[ד]

לא ברורה התמונה לגבי מדיניות-החוץ של הזקן. אין אנו יודעים כמה מצדיקי הדור הצליח לשתף במלחמתו בר' נחמן. הכתבים הברסלביים אינם מעוניינים לתת את שמות הצדיקים, שהצטרפו אל הזקן ונעשו חולקים על ר' נחמן. ברשימותיו של ר' נתן משתקפות שתי חבורות שלהן דעות שונות, אף מנוגדות, בעניין תבערת המחלוקת מסביב לאישיותו של ר' נחמן, ואין לנו כל סיבה להטיל ספק במהימנותם ההיסטורית של הדברים. התלכדות אחת היתה מצד הזקן, שהרבה במכתבים אל ידידיו גדולי הצדיקים, בתארו לפניהם את עניין ר' נחמן מנקודת-מבטו שלו. אין אנו יודעים, כמה מגדולי החסידות נענו להזמנה זו להצטרף אל החולקים על ר' נחמן, אבל אין לתאר שהצדיק הישיש לא הצליח למצוא תומכים במלחמתו בצדיק הצעיר, שתביעותיו המוזרות להפלגת מעלת עצמו בוודאי לא היו בלתי-ידועות בקהל צדיקי הדור ובהכרח הסבו לו שנאה, או למצער תימהון. ר' נתן נותן רק כמה שמות של צדיקים, דווקא אותם שסירבו ללכת עם הזקן ושכתבו, לפי ר' נתן, מכתבי אהדה לר' נחמן: 'בשנת תקס"ב בקיץ קודם שיצא מזלאטיפאלי לברסלב הי' באותו הקיץ בברדיטשוב עם אביו הרבני החסיד הוותיק המפורסם מוה' ר' שמחה ז"ל, ואז הי' תוקף המחלוקת של הזקן הידוע, ובשעת

17 שם, שם, סי' יח. [בדפוס ראשון, למברג 1874, הושמטו התיבות: 'ושם הלבישו את עצמן בלבושי'.]

המחלוקת אמר הזקן הנ"ל שיביא אגרות מכל הצדיקים המפורסמים שכולם חולקים עליו, וכן הוה בהיפך ממש כי הגיעו אגרות מכל המפורסמים לרבינו הקדוש ז"ל, וכולם החזיקו ידם עם רבינו ז"ל באהב' רבה מאד, וכתבו מרורות להזקן הנ"ל, היינו הרב הגאון החסיד ר' לוי יצחק מברדיטשוב והרב החסיד ר' גדליה מליניץ והרב הקדוש דודו ר' ברוך ז"ל והרב החסיד ר' זאב מטשארניאוסטרע והרב הקדוש מוה' ר' אברהם קאליסקער מא"י ומחותנו ר' ליבוש מוואלטשיסק ומחותנו ר' אברהם דוב מחמעלניק, כולם כתבו אגרות בכבוד גדול ובאהבה עצומ' לרבינו ז"ל, וביזו את הזקן הנ"ל מאד מאד¹⁸.

בשעה שאנו שוקלים את משקלם של מכתבי-אהדה אלו אין לנו לשכות, שהמכתבים נערכו לא אל הסבא משפולה, או אל אחד מן המחנה שלו, אלא אל ר' נחמן, דהיינו לא היתה לכותביהם של מכתבים אלה כל כוונה של מלחמה גלויה נגד ה'סבא', או תמיכה פומבית בר' נחמן. אין למכתבים, אפילו בתיאורו של ר' נתן, כל אופי ציבורי; הם מכתבים פרטיים המעודדים את הנרדף בעת צרתו. ר' נתן לא הצליח להזכיר ברשימתו יותר משמות אחדים מכותבי איגרות אלה. ולאמיתו של דבר מוכח מדברי עצמו, כי הוא הפריז לא במעט במאמרו כי 'הגיעו אגרות מכל המפורסמים לרבינו הקדוש ז"ל', כי בסך-הכול אין הוא יודע להזכיר אלא שבעה שמות בלבד. ר' לוי יצחק מברדיטשוב באמת עמד לימינו — אם עמידתו זו היתה פעילה או סבילה עוד נברר בהמשך דיוננו¹⁹. ר' ברוך היה דודו של ר' נחמן שעמד לימינו זמן-מה, אולם כבר בסוף שנת תקס"ג, בקיץ, הסתכסך עם ר' נחמן ועבר לצד שכנגדו²⁰. ר' אברהם קאליסקער ישב בארץ-ישראל והכיר

18 שם, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יט.

19 עיין בנספח: יחסו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב לר' נחמן [המהדיר].

20 בתוך סיפור מאורעות תקס"ג כותב ר' נתן: 'אח"כ באתי אליו [אל ר' נחמן] סמוך לר"ח שבט ונסע רבינו ז"ל לטולטשין לדודו הרב וכו' מוה' ברוך זצ"ל כי אז היה עדיין שלום ביניהם' (ימי מהרנ"ת, דף ו ע"א). בתוך סיפור מאורעות אותה שנה ממשיך ר' נתן ואומר: 'באותו הקיץ הרבו המתנגדי' לה"ר [לשון הרע] בפני דודו הרב וכו' מוהר"ב [מו"ה ר' ברוך] הנ"ל עד שגם הוא התחיל לחלוק עליו' (שם, דף ו ע"ב). תיאור מפורט יותר של תחילת המחלוקת עם ר' ברוך על-פי מסורות ברסלב נמצא בקונטרס אבני"ה ברזל לתלמידי ר' אברהם ב"ר נחמן מטולטשין. גם לפי תיאור זה התחילו יחסי-המריבה בשנת תקס"ג: ר' ברוך דחף את שאר-בשרו הצעיר מחמת התרברבותו של זה במדרגותיו, 'ואז דחף אותו הר"ר ברוך עד שכמעט נפל [ר' נחמן] מן העליה' (שם, תשכ"א, עמ' יז, סי' טו). לא ברור אם במרוצת המחלוקת, שתחילתה היתה אפוא על דברי יהירותו של הצדיק הצעיר, השתמש ר' ברוך בטענות הסבא משפולה, דהיינו אם סיגל לעצמו ר' ברוך את מערכת-ההאשמות של הסבא או לא. בין כך ובין כך הצטרפות דודו אל החולקים עליו בוודאי הגבירה את הרגשת-הבידוד של ר' נחמן. מהתיאור באבני"ה ברזל יוצא, שבעת נסיעתו המפורסמת של ר' נחמן ללמברג (עיין: חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ללעמבערג, דף לו ע"ב ואילך) היו היחסים בין ר' נחמן לדודו עדיין מתוחים (עיין אבני"ה ברזל, עמ' יח). קונטרס אבני"ה ברזל (עמ' מו אות ע"ב) מתאר פגישה בין ר' ברוך לר' נחמן בלא קביעת שנה. ר' נחמן לא התפעל מן התורה שאמר דודו, ולא חסרו מלשינים שסיפרו זאת לפני ר' ברוך. ר' נחמן אמר בסמוך

את ר' נחמן בעת ביקורו של זה בארץ²¹ — קשה לדעת מה ידע שם על המחלוקת שפרצה בפודוליה, ומה היה ערך תמיכתו מרחוק. ר' ליבוש מוולטשיסק ור' אברהם מחמלניק היו מחותניו של ר' נחמן, ומכתבי-התמיכה שלהם הם בחזקת חליפת-מכתבים משפחתית. לבסוף נותרו לנו עוד שני שמות של תומכים: ר' גדליה מליניץ ור' זאב מטשארניאוסטרה.

התלכדות אחרת נעשתה כנראה זמן-מה מאוחר יותר, והפעם דווקא מצד תומכי ר' נחמן. ברשימות ר' נתן מסופר שכמה 'גדולים' נתכנסו בברדיטשב בקיץ תקס"ב כדי להשתתף בחופה נכבדת. התבוננות בתנועה ההסידית מבחינה חברתית תגלה, שהחלטות חשובות במדיניות התנועה הועלו דווקא בהתייעצויות לעת-מצוא, כגון חתונות רביות, שהשתתפו בהם מספר גדול של צדיקים ושל 'חשובים' בעלי עמדות-הנהגה בחסידות. שוב הודות לר' נתן יש בידנו רשימה של משתתפי החתונה, שביקשו לנדות את הזקן בשל מלחמתו בר' נחמן. לפי תיאורו של ר' נתן נתבטלה התוכנית, כי ר' לוי יצחק מברדיטשב, שהיה אמנם ידיד-אמת לר' נחמן עד יום מותו, לא הסכים שהחרם יוכרז על הזקן בעירו. הואיל ואין לנו תעודות מן הצד שכנגד קשה לדעת, מה בדיוק מידת האמת ההיסטורית בסיפור זה ומה מידת האפולוגיטיקה שבו. אפילו נוסח זה, הכתוב בידי ר' נתן, אינו מרמז שר' לוי יצחק היה בין אותם שתיכננו את החרם: אפילו לפי תיאור זה עמד מחוץ לחוג מציעי התוכנית, והתערב רק כדי לבטלה, וכתוצאה מכך לא יצאה הכרזת החרם על ר' אריה ליב אל הפועל. 'ובאותו הקיץ [תקס"ב] נסע רבינו ז"ל לברדיטשוב ושם הי' קיבוץ של כמה גדולים, כי מחותנו הרב הגאון מוואלטשיסק²² עשה אז שם בברדיטשוב נישואין לבנו מוהר"ש ז"ל, ונתוועדו שם כמה וכמ' גדולים, וקצתם אני יודע ה"ה הרב הגאון מוואלטשיסק ובנו הגאון מוה' יוסף יוסקא ז"ל אב"ד

לכך את התורה שנדפסה בליקוטי מוהר"ן קמא סי' סו, וממקור אחר יודעים אנו שתורה זו נאמרה אחר חנוכה תקס"ז (חיי מוהר"ן, ח"א, שיחות השייכים להתורות, סי' נט, 'סדר הזמנים של אמירת המאמרים הנודעים לנו'). אם לסמוך על עדות אבני"ה ברזל וסדרי זמניה, הרי שהפגישות בין ר' נחמן לדודו נתקיימו גם בזמן המחלוקת ביניהם, אם כי האווירה של פגישות אלה היתה מתוחה. איך העריך ר' נחמן את ר' ברוך, אנו למדים מאימרתו השנונה שלו אל ר' שניאור זלמן מלאדי, שהיו אף לו יחסים בלתי-תקינים עם ר' ברוך: 'פעטערבורג זענט איהר איבער גיקומען, פעטער ברוך וועט [איהר] ניט איבער קומען' (אבני"ה ברזל, עמ' לד). ר' שניאור זלמן הובא לפטרבורג בראשית שנת תקנ"ט (עיין טייטלבוים, 'הרב מלאדי ומפלגת חב"ד', 1914, ת"א, עמ' 74). מכאן שההערה הנ"ל של ר' נחמן, שלא נמסר תאריכה, נפלטה מפיו בתקנ"ט או אחרי תקנ"ט. מאידך גיסא, אנו יודעים, שר' נחמן ביקר אצל ר' שניאור זלמן בלאדי מיד אחרי שובו מארץ-ישראל בסוף תקנ"ט על-פי בקשת אנשי ארץ-ישראל (בעניין המהלוקת המפורסמת?), עיין חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו, סי' י. כנראה בפגישה זו העיר את הערתו העוקצנית הנ"ל, שכן אין אנו יודעים על פגישה נוספת בינו ובין ר' שניאור זלמן. העולה מזה, שר' נחמן לא היו לו אשליות לגבי דודו, אפילו לפני הצטרפותו של ר' ברוך למחנה החולקים עליו.

²¹ 'סדר נסיעתו לא"י', סי' יח, יט ועוד.

²² ר' ליבוש אב"ד דק"ק וולטשיסק (עיין חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יא).

דק"ק יאס²³ והרב החסיד מוה' זאב מטשארניאוסטרע והרב הגאון מוה' משה ז"ל אב"ד דק"ק קראסני בנו של הרב הקדוש מוה' ר' חיים דק"ק קראסני והרב החסיד ר' יצחק ז"ל מקאסנטיין חדש ועוד כמ' גדולים, ונתוועדו כולם שם לנדות ולהחרים את הזקן הנ"ל על שמבז' ת"ח אמת, היינו את רבינו הקדוש ז"ל; וכבר נגמר הדבר ביניהם בהסכמת כולם ורצו לעשות כן, אבל איש אחד בברדיטשוב בלב את הדבר, והלך ודיבר על לב הרב הגאון הקדוש אב"ד דברדיטשוב ואמר שאין נאה שיעשו זה הדבר בעירו, ומחמת זה נתבלבל הדבר. ורבינו ז"ל הי' אז אצל הרב הקדוש דברדיטשוב וקבלו בכבוד גדול מאד, ובאהבה רבה ובחיבה גדולה, כי הרב דברדיטשוב החזיק ידו עם רבינו ז"ל מתחילה ועד סוף, אבל הדבר הנ"ל, היינו החרם, לא רצה שיהי' נעשה בעירו, מחמת שנמצאו אנשים שדיברו על לבו כנ"ל ומחמת זה נתבלבל הדבר. ואח"כ כשבא רבינו ז"ל מב"ד [מברדיטשוב] נסע לטולטשין, ושם נתוועד רבינו ז"ל עם אנשי ברסלב וקיבלוהו לפה [ברסלב] בהסכמת הרב הקדוש מוה' ברוך ז"ל ונכנס לשם בחצי אלול [תקס"ב]²⁴.

ההתייעצות בברדיטשוב היתה נקודת-מפנה בהנהגת ר' נחמן; כנראה תלה תקוות גדולות בפגישת ברדיטשוב: 'קודם שנסע לברדיטשוב קיבץ מנין עשרה אנשים וטען לפניהם עם הבע"ד [הבעל-דבר], ואיני יודע היטב ענין זה על בוריו. ואמר שמאז והלאה כל מה שרוצה [הוא, ר' נחמן] לעשות, מניח עצמו הבע"ד לארכו ולרחבו לקלקלו, ומחמת זה כבד מאד לעשות מה שהוא מצוה'²⁵. ה'בעל-דבר' הרי הוא השטן — השקפה המזהה את ר' אריה ליב משפולה עם השטן נתפתחה בלב ר' נחמן מיד עם ראשית צמיחת המחלוקת: 'כשהתחיל הזקן הנ"ל לחלוק עליו, אמר: ידעתי שיעמוד עלי הס"מ [סמאל=השטן המקטרג] וכו', אבל תמי' לי על שמסרו זאת לידו'²⁶. אותה השקפה, אולי בצורה קצת מומתקת, מובעת באימרה זו של ר' נחמן: 'אמר לענין המפורסמים של שקר, כי על הב"ד [בעל-דבר] קשה מאד לטרוח עם כל העולם להטעותם מדרך הישר, ע"כ העמיד מפורסם א' במקום פלוני, ומפורסם א' במקום פלוני. ואמר על מפורסם א' שהוא עיקר וראש לאלף אנשים שבוודאי לא יקומו בתחיית המתים'²⁷. גם דברים הללו נאמרו כנראה על היחס שבינו לבין הזקן משפולה; הזקן כאן אינו השטן בעצמו, אלא עושה מה שעושה לפי תוכנית ערוכה מראש בידי השטן²⁸. השקפה כללית זו של ר' נחמן

23 הוא נשא לאשה את מרים, אחת מבנותיו של ר' נחמן. ר' נחמן השתדך עם ר' ליבוש בסוף שנת תק"ס, אחרי גישואי בתו אדיל בר"ח אלול תק"ס.

24 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יט.

25 שם, שם, סי' כ.

26 שם, שם, סי' כא.

27 שם, ח"ב, עבודת ה', סי' צ.

28 קבוצת-הרעיונות על השטן הבא להרוס את הצלחת הבעש"ט נמצא בספר שבחי הבעש"ט. אף-על-פי שהספר נדפס בראשונה בשנת תקע"ה, רוב תוכנו היה בוודאי ידוע לר' נחמן מתוך מסורת שבעל-פה, ונראה הדבר, כי הנכד ראה בעיני רוחו שאירע לו מה שאירע לזקנו הבעש"ט: '... כי היתה הנחת גדולה למעלה כמו מהשיר שהיו הלויים אומרים בבהמ"ק, והיתה עת רצון גדול למעלה, ויבא גם השטן בתוכם, כי הבין עד היכן

נתקבלה כמובן גם על-ידי תלמידו ר' נתן, וכשהוא מסכם את מהות המחלוקת עם הזקן הוא אומר: 'אז הלכו מלשינים והולכי רכיל ודיברו לפניו [לפני הזקן] מלשינות הרבה עד שנעשה לו שונא גדול ונתלבש בו מי שנתלבש בו'²⁹.

העולה מזה, שכמעט שנתיים לפני צאתו לברדיטשוב בקיץ תקס"ב כבר היתה מגובשת בידי ר' נחמן ההשקפה על מתנגדו שהוא זהה עם השטן, על-כן יש להניח שבברדיטשוב נתגלה לעיני רוחו אספקט אחר של החולק עליו: 'שמעתי בשמו שאמר, שאז כשהי' בברדיטשוב בקיץ תקס"ב עם הזקן הידוע כנ"ל, ואמר אז שאז נודע לו כל ענינו ומהותו של הזקן הנ"ל, ועד אותה השעה לא דיבר ממנו מאומה, כי אמר שלא הי' רוצה לדבר ממנו כלל, עד אשר נודע לו כל ענינו ומהותו, ואז התחיל לדבר ממנו מעט לעתים רחוקות מאד'³⁰. הואיל ומהותו השטנית של המתנגד התבררה לר' נחמן כבר בראשית המחלוקת, על-כורחנו עניין אחר היה מה שנתגלה לו בברדיטשוב, והדברים נשארו סתומים במקורות.

הרגיש ר' נחמן עם כשלון תוכנית החרם על מתנגדו, שלא יוכל להחזיק מעמד בזלאטופוליה. לכניסתו לברסלב הקדים הפעם התייעצות בינו לבין בני העיר, דבר שלא השכיל לעשות, כפי שראינו, קודם כניסתו לזלאטופוליה. יש לשער, כי פרידתו מן העיר לא היתה קשה עליו.

תקופת זלאטופוליה קדמה ל'התקרבות' ר' נתן — הלה הגיע לברסלב זמן קצר לאחר שר' נחמן עבר מזלאטופוליה לברסלב באלול תקס"ב. העדרו של איש-הקולמוס בזמן המכריע הוא בלי ספק אחת הסיבות לכך, שידיעותינו על פרטי המחלוקת בעיר זלאטופוליה מועטות הן. בזמן צאתו מן העיר, והוא כמגורש ממש, סיכם ר' נחמן את מה שעבר עליו בשלטון-הטירור של אותה העיר — או במה שנדמה היה כשלטון-של-טירור בעיני איש של רגישות יתירה הנוטה להשתעשע בתיאולוגיה של רדיפה. ברי שלמרות העדר עדויות בלתי-תלויות על תקופת זלאטופוליה, ההיסטוריון תהיה דעתו נוטה לקבל בקווים כלליים את דברי ר' נחמן

הדברים מגיעים, ונתירא לנפשו פן מגיע העת שיתבלע מן הארץ. ויתלבש השטן במכשף אחד... (שבחי הבעש"ט, הוצאת הורודצקי, ברלין, תרפ"ב, עמ' יב). [השווה ס' תולדות יעקב יוסף (קארעץ חק"מ), דף קפב ע"ג]. העובדה שבהשקפה הברסלבית השטן מתלבש לא במכשף אלא בצדיק שני, החולק על ר' נחמן, יש לה אימפליקאציות מפליגות.

[ראוי לציין, כי טענתו של ר' נחמן אינה אלא שימוש מחודש בנוסחה מקובלת בידי מוכיחים, כגון דברי ר' שמואל בן אליעזר מקלווריעא שבליטא בספרו 'דרכי נועם', קיניגשבערג תקכ"ד (ראה עליו: ישעיה תשבי, 'הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות', ציון, שנה לב, תשכ"ז, עמ' 16—24), שהיצר הרע 'מתגרה בגדולים ובראשיהם של ישראל... כדי שלא לטרוח את עצמו אחר כל א' וא' מישראל... ע"כ מזימה יעץ להכשיל את הגדולי' שבישראל... ובוזה כולם יתפשו...'. (שם, דף כב ע"ב); ואצל ר' יעקב יוסף מפולנאה: 'וכן שמעתי מחכם א', כי עתה התחכם היצה"ר שלא יצטרך לילך לפתות וללכוד ברשתו כל יחיד ויחיד רק כל עצמו ללכוד את היחיד אשר רבים נכשלים בו...'. (תולדות יעקב יוסף, קארעץ, תק"מ, פר' נשא, דף קכג, עמודה א).]

29 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לא"י, סי' יח.

30 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, כג.

על אימים וזוועות בעיר. ר' נתן רושם: 'כשיצא מזלאטיפאליע בעת שכבר באו העגלות מברסלב בשבילו להביאו לברסלב אמר: כאן בזלאטיפאליע סבלתי תרתי גיהנם, כי משפט רשעים בגיהנם י"ב חודש³¹ ואני סבלתי יסורים כאן ב' שנים. גם אמר: עד עכשיו הי' בדד ישב מחוץ למחנה מושבו³², עכשיו מתחיל וכו' ואיני יודע הלשון שאמר יותר, אך הענין הוא שעכשיו מתחיל השי"ת להטיב וכו' ³³. הוא נכנס לברסלב כשהוא מתייחס לעיר יחס חיובי מראש. כבר לפני-כן, בזמן התוכניות וההכנות, והוא עדיין יושב בזלאטופוליה, הביע ר' נחמן את התקשרותו העתידה לעיר ברסלב: 'אמר: היום נטענו שם ברסלביר חסידים ושם זה לא ישתקע לעולם, כי לעולם יהי' אנ"ש [אנשי שלומנו] נקראים על שם עיר ברסלב וכן הי' כמפורסם³⁴.

תקוותיו שתלה בברסלב לא נכזבו. אמנם המחלוקת שעורר עליו הזקן משפלה לא שקעה, אך בכל זאת לא היתה מנסרת בחלל עולמה של העיר. ר' נתן מתאר את המנוחה המקומית, שממנה נהנה רבו כל שנות ישיבתו בברסלב: 'ופה ברסלב ישב בשלוה מבני העיר כל ימיו, אבל בעולם הי' המחלוקת הולך ומתגבר, וכל מה שקירב יותר אנשים להשי"ת התגבר המחלוקת יותר... ענה רבינו ז"ל ואמר: 'מה יהי' אם יגרשו אותי מכאן ג"כ³⁵.

31 משנה עדויות, ב, י.

32 ויקרא, יג, מו.

33 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יב.

34 שם, שם.

35 שם, שם. יש בידינו עוד תיאור על התלקחות המחלוקת, אמנם התיאור חיוור, גם מאוחר מאוד ולקוי בחסר, וההיסטוריון חייב להסתמך להשתמש בו בכלל. התיאור בא מידי ר' יהודה יודל רוזנברג, הנזבליסט המפורסם של תולדות החסידות, ונכתב למעלה ממאה שנה ('תפארת מהרא"ל', ווארשא, חש"ד, המכתבים שנדפסו בסוף הספר הם משנת תרע"ב) אחרי שאירעו הדברים. כן יש לשים לב כמובן לעובדה, כי תיאורו של רוזנברג נתנסח אחרי שספר חיי מוהר"ן בא בדפוס. אין הוא מביא מקורות ואסמכתות לדבריו, בכל זאת לא מן הנמנע כי בסיפורו נשמרו אי-אילו יסודות של מסורת שבעל-פה. בעיקרי הדברים תולה גם תיאור זה, בעקבות חיי מוהר"ן, את התפרצות המחלוקת בסדרי תפילה, אם כי לא נזכר כאן שהמדובר הוא בתפילת יום-הכיפורים בכלל, או בתפילת נעילה שבו בפרט. גם בתיאור זה נזכרה קירבת-המקום של זלאטופוליה לשפולה כמו בחיי מוהר"ן, וגם תיאור זה תולה את ראשית המדון בעלבוננו של הסבא משפולי: הוא נפגע — בנוסח זה — על-ידי ביטול כמה מנהגים בסדר התפילה שהנהיג ה'סבא' בבית-הכנסת שבזלאטופוליה קודם בואו של ר' נחמן לעיר. ר' אריה ליב היה פעם, בתקופת 'ההסתור' של חייו, שמש בית-הכנסת בזלאטופוליה ומנהגיו נתקיימו שם, לפי תיאור זה, במשך כל השנים עד לכניסתו של ר' נחמן לעיר וביטולם. ואלו דברי ר' יהודה יודל: 'הנה התחלת המחלוקת היתה בעת אשר הצדיק מוהר"ן התיישב בעיר זלאטאפאלי שהיא לא רחוק מעיר שפאלי. ושם בזלאטאפאלי הי' הסבא קדישא מלפנים שמש העיר. והי' מסתיר מאד את צדקותו וגדלותו, ואעפ"כ היו יראים אז ממנו ומכבדים אותו כל העיר, ומה שעשה הי' עשוי. ושם תיקן הרבה מנהגים טובים וביותר בבית הכנסת בעניני תפלה. וכאשר התישב שם הצדיק מוהר"ן שינה איזה מנהגים. ושאלו אותו [את ר' נחמן] אם מותר לשנות מנהגים האלה שנתקנו עפ"י הסבא קדישא. והשיב הצדיק מוהר"ן שהלא אז כאשר תיקן מנהגים

לפי כל הסימנים והעדויות לא היה יסוד לחששות אלו, כי לא נרדף ר' נחמן בעיר ברסלב גופה, ואחרי ישיבה שקטה בה במשך כשבע שנים ויותר עזב את העיר מרצונו — שלא כיציאתו מאונס מזלאטופוליה — ועבר לגור באומאן מתוך כוונה ברורה להסתלק שם דווקא.

[ה]

הסוציולוג, ההיסטוריון והפסיכולוג של הדת לא יפקפקו, כי פניות אישיות וחברתיות משמשות לעתים גורם אדיר להתגלעות תהליכים בתולדות הדת, לרבות מחלוקות, ובזה יסכים החוקר בזהירות לעיקר תפיסת ר' נתן. מדברי ר' נחמן עצמו למדנו, כי מרירותו כלפי הזקן היתה עצומה. אולם מה שנשאר סתום בדברי ר' נתן ובדברי ר' נחמן, גם לאחר שהתברר לנו שהזקן משפולה היו לו אינטרסים חשובים להכשיל את ר' נחמן וייתכן מאוד שמדעת או שלא-מדעת פעל על-פי הדרכתו של פניות אלו, הוא שעדיין אין אנו יודעים, מה בעצם היו הטענות שבפי הזקן נגד ר' נחמן. ההיסטוריון, כל כמה שיהיה מעוניין בשפע הפרטים הביוגראפיים ובכל מערכת הפניות האישיות, שמתוכן ובאמצעותן מתרקמות פרשיות נכבדות בתולדות הדת, ימצא את עצמו מעוניין באותה מידה בהתנצחות הרעיונית, וישאל: סוף-סוף, מה היתה ההאשמה שבה האשים הזקן משפולה את ר' נחמן?

ר' נתן ממלא את פיו מים דווקא בנקודה זו של בירור יסודותיה העקרוניים של המחלוקת. הוא מאריך בתיאור הרקע האמוציונאלי של המחלוקת, אך נמנע מלמסור את תוכנה המוגדר בהבהרה רעיונית: '...נתעורר המחלוקת הגדולה עד שבדו עליו כזבים אשר לא עלתה על דעתו'³⁶. מה הם הכזבים שבדה הזקן משפולה על ר' נחמן מברסלב? דבר חשוב עולה מתגובות ר' נחמן ור' נתן על דברי הזקן: ההאשמות היו משני סוגים: (א) הן ייחסו לר' נחמן דעות, שלפי הטענה הנגדית לא היו דיעותיו; (ב) הן ייחסו לר' נחמן מעשים, שלא היו מעשיו. באופן זה יש להבין ביטויים של הכחשה נמצרת כגון זה שהובא לעיל, 'שבדו עליו כזבים אשר לא עלתה על דעתו', או כגון זה: 'שהוא [הזקן משפולה] חולק עליו ואומר עליו דברים בדוים אשר לא עלו על דעתו'³⁷. ועוד: '...מעוצם המחלוקת הגדול שהי' עליו כל ימיו חנם על לא דבר, ויחפאו עליו דברים אשר לא כן, אשר בדו מלבם, אשר לא עלו על לבו ודעתו כלל'³⁸.

האלה הי' נקרא בעיר זלאטאפאלי רק ליבל שמש. ולא הי' נקרא כלל וכלל בשם רבי. ובכן מותר לשנות אותן המנהגים. ומעשה שטן הצליח שהיו שם חסידים בעלי לשון הרע הולכי רכיל, והם ספרו זאת לפני הסבא קדישא ומסתמא הוסיפו עוד איזה שקרים. ועי"ז נתלהבה המחלוקת בכל פעם יותר ויותר (תפארת מהרא"ל, עמ' מו). אם בכלל יש ערך כלשהו לתיאור מאוחר זה של בלטריסט עברי, הרי אין אנו שומעים אף בו כל מאומה על הרקע העיוני של המחלוקת, אם היה קיים, או על הטענות המסוימות של הזקן על ר' נחמן.

36 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו, סי' יא.

37 שם, נסיעתו לארץ-ישראל, סי' יח.

38 ימי מהרנ"ת, דף י ע"א.

לשונות של הכחשה נרגשת אלו מרמזות לא למעשים שלא ייעשו והחולק טוען שר' נחמן עשה אותם, אלא כנגד דיעות מסוימות שר' אריה ליב משפולה טוען שעלו על דעת ר' נחמן, וההכחשה היא שהטענות הן כזבים ודברים בדוים אשר לא עלו על דעתו של ר' נחמן.

אולם מדיבורים שונים שיצאו מפי ר' נחמן בזמנים שונים ונרשמו אף הם על-ידי ר' נתן, יש להסיק את המסקנה שהטענות על ר' נחמן לא נצטמצמו בדעות או במחשבות אלא כללו גם מעשים. כך יש בידינו מסורת, שתאריך אמירתה לא נרשם, הבאה להכחיש את אמיתותן של טענות מסוימות עליו. טיב הטענות אינו מתברר, אבל מכותלי ההכחשה ניכר שהטענות היו לא על דעות שהגה ר' נחמן אלא על מעשים שעשה — לדעת החולקים עליו: 'פ"א [פעם אחת] ענה ואמר: עלי אין חולקים כלל, רק הם חולקים על מי שעשה כך כמו שבודים החולקים עליו, ועל איש כזה בודאי ראוי לחלוק, כלומר כי החולקים בודים עליו כזבים ושקרים אשר לא עלו על לבו שעשה כך וכך, מה שהכל שקר וכזב, ועל איש כזה שעשה כך, כמו שאומרים הם, בודאי ראוי לחלוק. נמצא שעליו אינם חולקים כלל, כי אם היו יודעין גודל צדקתו וקדושתו ומעלתו וכו' בודאי לא היו חולקים עליו, רק אדרבא היו רצים אחריו בהתלהבות נפלא כראוי; רק הם חולקים על מי שעשה מעשים כאלה כמו שהם אומרים, על איש כזה בודאי ראוי לחלוק. ואמר שהם חתכו וציירו לעצמם אדם וחולקים עליו: זייד האבין זיך אויס גישניצט אה מענטש אין קרוגין אויף איהם (היינו כנ"ל שאינם חולקים עליו רק על זה האיש שציירו לעצמן בשקר שעשה כך וכו' וכנ"ל)³⁹. באחד מסיפורי-מעשיותיו של ר' נחמן — הוא מעשה ח, 'מעשה מרב ובן יחיד'⁴⁰, מדובר על המניעות שעולות בנסיונו הדתי של מי שמבקש להתקרב אל הצדיק, והכוונה לר' נחמן, שהוא הצדיק בה"א הידיעה בכל כתבי ברסלב, גלויה לעין. ההכרעה הגורלית, אם לנסוע או לא לנסוע אל אותו צדיק, נופלת בבית-מרזח בדרכם של הרב ובנו אל הצדיק. באותו 'קרעטשמי' נכנסים הרב ובנו לשיחה עם סוחר אלמוני, ומגלים לו את מטרת נסיעתם. והנה הסוחר מפליט, כאילו לפי תומו: 'השיב להם זה [הסוחר] בלשון תימה — הלא קל הוא! כי אני נוסע עכשיו ממנו, ואני הייתי שם, שהיה עובר עבירה'⁴¹. בסוף המעשה מתברר, כי 'זוה הסוחר הנ"ל היה הס"מ בעצמו שנדמה לסוחר והטעה אותם'⁴². הגיון הסיפור ולשונותיו מוכיחים בעליל, שהסוחר-השטן מצליח להטעות את בני-שיחו התמימים על-ידי עלילות שהוא טופל על הצדיק שאליו ביקשו לנסוע. הווי אומר: ר' נחמן מוגדר בפיו כ'קל', והוא, הסוחר, היה באותו מעמד כשצדיק זה 'עובר עבירה'. אנו יודעים שבעת מרירות פלט ר' נחמן שהס"מ נתלבש בזקן משפולה, ואם מוכנים

39 שיחות הר"נ, סי' קפב.

40 במהדורת הורודצקי (עמ' גה—נט) נקרא 'מעשה בבן רב'.

41 הורודצקי, עמ' נח.

42 שם, עמ' נט.

אנו לומר, כי מפתח זה כוחו יפה גם במעשה שלפנינו, הרי הסוחר אינו אלא הזקן. טענתו על 'אותו צדיק' היא שראה אותו עובר עבירה⁴³.

החלום המחריד, שחלם ר' נחמן על בדידות גמורה בתוך אווירה עוינת של מחלוקת, נאמר בכסליו שנת תק"ע⁴⁴. לשונו של אותו סיפור חד-משמעית היא, שסיבת ה'רעש' אינה במישור המחשבות אלא במישור המעשים: 'וקראתי לאחד מאנשי ושאלתי אותו: מה זאת? והשיב: איך עשיתם כזאת, היתכן שתעשו חטא גדול כזה?' וכן סמוך לסוף הסיפור הניסוח מרמז לחטא בפועל ולא לחטא שבהשקפה או מחשבה: 'מה שהשלכתי את ראשי, אם הי' אדם שעבר ח' מאות פעמים על כל התורה כולה, אם הי' משליך את ראשו במרירות כזה, בוודאי היו מוחלין לו...'⁴⁵.

לא מן הנמנע שבראשית צמיחת המחלוקת היו הטענות בעיקר מבחינה עקרונית, שכן ר' נתן חוזר ומדגיש, כי טפלו על רבו שקר, שלא עלה על לבו, ואילו במרוצת הזמן התרחב בסיס המחלוקת ונתוספו האשמות על עבירות בפועל שעבר ר' נחמן — כך מסתבר מן הדיבורים ותיאורים של ר' נחמן עצמו, שהן מן השנים האחרונות של חייו (או ללא תאריך). ייתכן אם כן, שהיה שלב ראשון ושלב שני במחלוקת, שהתפתחה והתרחבה במשך הזמן כדרך כל מחלוקת. נקודות-האחיזה להשערה כזו אינן מספיקות, כדי לעשותה מתקבלת על הדעת למעלה מכל ספק. טפח מהרקע העיוני של טיעון המחלוקת מתגלה, כאשר ר' נתן מוסר את תשובת ר' נחמן על טענתו הבלתי-מבוררת של הזקן: 'ורבינו ז"ל אמר שהוא מוכרח לישב שם [דהיינו בזלאטופוליה] מן השמים, כי הוא מתקן שם חטא של ירבעם בן נבט'. ובהמשך לכך, על דברי המגיד מטירהובצה שעל-ידי שליחות-נימוסין אל נגידי העיר אפשר היה למנוע את המחלוקת שהבאנו לעיל, הוא משיב לפי מקור זה: 'אם הייתי רוצה להמתין הייתי נכנס לתוך העיר זלאטיפאליע עם עגלת צב בכבוד גדול מאד, אך איני יכול להמתין כי אני מוכרח מן השמים לכנוס לשם... גם אמר אז: כשם שיש ערים למטה כך יש ערים למעלה ואמר אז התורה של אלה מסעי בני ישראל המובא בל"ת [ליקוטי תנינא] סימן סב שמדבר שם מתיקון חטא ע"ז [עבודה זרה] לכפר על "אלה אלקיך ישראל"⁴⁶ ע"י מסעי בני ישראל, ושם הוא רק רמז בעלמא מענין זה של ירבעם בן נבט'⁴⁷.

43 השווה להלן, פרק חשיעי, עמ' 155.

44 חיי מוהר"ן, ח"א, סיפורים חדשים, סי' יא; עיין מאמרי בספר מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום [להלן, פרק שני, עמ' 42—57].

45 שם, דף כב ע"א.

46 שמות, לב, ד, בפרשת העגל שעבדו בני ישראל במדבר. הכוונה כנראה היא, שמסעותיו של ר' נחמן הם תיקון לחטא עבודה זרה של העגל.

47 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יא. ירבעם בן נבט מופיע בתורותיו של ר' נחמן בקשר לעבודה זרה, עיין בתורה בליקוטי תנינא, סי' לב. יש להעיר שתורה זו נאמרה כבר בעת כניסתו של ר' נחמן לזלאטופוליה באלול תק"ס, ובכל זאת לא נדפסה בכרך הראשון של ליקוטי מוהר"ן שיצא בשנת תקס"ח. האם עלינו לחשוב שנגזרה בכוונה?

סתם ר' נחמן — או ר' נתן הרושם — ולא פירש מה כוונת הדברים בחטא ירבעם בן נבט, האם הכוונה לירבעם בן נבט המקראי או לא. הפסוק 'אלה אלקיך ישראל' מכניס מוטיב חדש, שאינו אלא אותו מוטיב. הרי הוא פסוק מפרשת העגל שעשו ישראל במדבר, וחטא ירבעם בן נבט אשר חטא וההטיא בו את ישראל (מלכים א יד, טז) אף הוא בעגלים היה: 'ויעש שני עגלי זהב' (מלכים א יב, כח). העגל שעשו ישראל במדבר, או שני העגלים של ירבעם, הצד השווה שבהם ששל זהב היו, וזהו המפתח לאמירה הסתומה של ר' נחמן שהבאנוה לעיל, שהוא מוכרח מן השמים לתקן את חטא ירבעם דווקא בעיר זלאטופוליה שיש כנגדה עיר בשמים: זלאטופוליה פירוש באוקראינית עיר זהב (העיר על כך את תשומת-לבי ד"ר משה שפיצר בירושלים). בעיר הזהב דווקא צריך ר' נחמן לתקן את חטא עגל הזהב שעבדו ישראל במדבר והעגלים שעשה ירבעם והטעה בהם את ישראל. מה הם צירופי-המחשבות בקשר לדמותו של ירבעם בתחום מסורת ישראל? כבר בהקדם הובנה דמותו של ירבעם כקשורה בדמותו של המשיח הסובל והנהרג, משיח בן יוסף⁴⁸.

עייין מה שכתבתי במאמרי 'סדר הדפסת ליקוט מוהר"ן (קמא) דפוס ראשון', קרית-ספר, כרך מא (תשכ"ו), עמ' 552 [להלן, עמ' 256]. ייתכן שכאשר נדפסה תורה זו בליקוטי מוהר"ן תנינא, אחרי פטירת ר' נחמן, צונזרה פה ושם, כי מהלך-מחשבותיה אינו ברור כל צורכו. התורה הזאת מדברת על ספרי מינין של ירבעם בן נבט: '... כי יש הרבה ספרי מינין שאם היו ח"ו מתפשטין בעולם לא היה אפשר כלל להתקרב להש"י כי ירבעם בן נבט שעשה שני עגלי זהב ואמר הנה אלקיך ישראל וכו' (מלכים א יב) והטעה כל ישראל אחריהם, היעלה על הדעת שהטעה עם רב בשטות כזה לעבוד עגלים? אך בוודאי הי' בזה חכמות גדולות מאד מאד של אפיקורסות. ואם הי' ח"ו ח"ו ר"ל [חם ושלום, רחמנא ליצלן] נמצא עתה דף אחד מספרים הללו ח"ו היו מתרחקים מאד מהש"י ולא הי' אפשר להתקרב אליו ית' כלל. ובשביל זה הוא טובה מה שנתעלמין ונשרפין הספרים הקדושים הנ"ל. בס' חיי מוהר"ן, ירושלים תש"ז, בסוף הספר, השמטות, סי' א, מובא טפסט מורחב יותר של אותה תורה ובו ספרי מינין של ירבעם בן נבט נזכרים כמה פעמים (בעוד שבליקוטי מוהר"ן תנינא מדובר רק על 'חכמות גדולות מאד של אפיקורסות' שהיו לו לירבעם בן נבט): '... היתכן שלא יהי' ספרי מוסר מהתנאים ואמוראים. גם מאבות העולם שקירבו כמה נפשות לעבודת ה'. גם מירבעם בן נבט הי' כמה ספרי מינים. לולי שהי' נשאר אפי' דף אחד לא הי' העולם יכול להתקיים, רק צריכין ליאבד, כדי... שיאבדו ספרי מינים של ירבעם בן נבט. נמצא שאמר רביז"ל בהתורה הנ"ל מה הי' עבודתם של התנאים והאמוראים שלא יתגברו ספרי מינים של ירבעם בן נבט, אבל הספרים שנכתבים בבחי' שמי שנכתב בקדושה אינם בעולם. בשל מי נאבדו... מפני קטני אמנה, כדי שלא יגע בהם מספרי [כך!] של ירבעם בן נבט...'. טכסט זה לכאורה פירוש של ר' נתן על התורה לב בליקוטי מוהר"ן תנינא [השווה להלן, פרק ארבעה-עשר, עמ' 245—248].

48 דמותו של ירבעם בן נבט מופיעה בספרות ההסידית כדמות מוגדרת במגילה אינטימית כתובה בידי צדיק אחר מאוחר, שהיו אף לו תביעות משיחיות משלו, והוא מבחינות מסוימות דומה לדומה לר' נחמן מברסלב, הוא ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקומארנו, הכותב במגילה סתרים שלו על נפשו הכאוטית: 'בכור הייתי לאבי ומחמת הקיטרוג, שעשה פני הכלב של מקדש שני (ישו הנוצרי, כך פירשו תשבידון, עייין ערך חסידות, אנציקלופדיה עברית, כרך יז, עמ' 799), שעדיין קליפה זאת לא נתבטלה, שעשה פירוד

האם ירבעם בן נבט שבפי ר' נחמן הוא דמות טיפולוגית, שפירושה יעקב פראנק? הדבר מתקבל מאוד על הדעת, בפרט שעגל או עגלי עבודה זרה של ירבעם בן נבט עשויים להתפרש כצלבו של פראנק אחרי המרתו אל הדת הקאתולית, וספרי מינים של ירבעם בן נבט ייתכן שפירושה ספרות פראנקיסטית, שיש מקום שלא לחשוב שלא נשארה בלתי-ידועה לר' נחמן, שנפשו מתרפקת על כל ספרות אפיקורסית אסורה, הן של פילוסופיה של ימי-הביניים והן ספרות אפיקורסית בת-הזמן.

אם נקבל כהיפותיזה-של-עבודה, שחטא ירבעם בן נבט שבא ר' נחמן לתקנו הוא המרתו של יעקב פראנק ועבודת הצלמים שבהמרתו, הרי ר' נחמן עומד במסורת של רעיון הרסטאורציה הגדולה של הבעש"ט, שניסה לתקן את נשמת שבתי צבי, אלא שתחום הפעולה הורחב כאן על יעקב פראנק, שאותו לא בא הבעש"ט לתקן. אמנם ידוע, שהבעש"ט צידד מאוד בזכותו של פראנק נגד

בכל העולם והיה בו צד הרע של נפשי ומוזה הצד גדולה השנאה עלי (כך בלי ספק הגירסה הנכונה, עיין ישראל בערגער 'עשר קדושות', פיעטרקוב, תרס"ו, עמ' 89, סי' כ שמובא שם כל הקטע מתוך כתב-יד הגורס כך. גם תשבידן גורסים גירסה זו, כנראה מסברה, בלי להסתמך על גירסת כתב-היד שהיה בידי ישראל בערגער) שהוא גרם לי גלגולים עקומים, שאילו היה מתקן נפשי לא הוצרכתי לבוא לזה העולם והיה הגאולה לכל ישראל ומחמת ערבוב וקלקול שעשה כלב רע בן טר... אני... (ג. בן-מנחם הציג לקרוא, על-פי המקבילה, ירבעם בן נבט, אולם חברי שמעון אברמסקי מלונדון מציע לקרוא 'בן פנדירא' דהיינו ישו, ונראים לי דבריו) גרם חילוף ותמורה אל אבי ומוזה לא הייתי בזה העולם אלא יותר משנה, כי הוצרכתי לזיכוכ יתר... ולא רציתי לבוא לזה העולם מחמת שעדיין היה המהלוקת של פני הכלב קיים' (מגילת סתרים הנ"ל, ג. בן-מנחם, ירושלים, תש"ד, עמ' ז-ח).

ושוב כותב ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין: 'סיפר לי מורי-חמי הצדיק שפעם אחת בעת שישב מרן אלקי [הבעש"ט] עם חבריו הידוע שלמדו שניהם עם הנביא אחיה השילוני... וכולם באו לתקן חטא כלב רע, ירבעם בן נבט הרע שהיה בו, אחר שחטא, הרע של נשמת משיח בן יוסף. ועל אלו הקדושים שבכל דור ודור היה כלב רע פני הכלב של בית שני, שעמד לחלוק עליהם ולצער אותם כמו שעשה פני הכלב שבדורינו, שקילקל את כל העולם והרבה מינות בישראל. שבודאי היתה הגאולה בימים הקדושים ההם, ובפרט על-ידי שורש מרן אלקי הבעש"ט, שהיתה כל הגאולה תלויה עליו... והרע הזה קילקל הכל על-ידי מחלוקת ושנאת-חינם שהביא' (שם, עמ' לג-לד).

ירבעם בן נבט נקרא כאן בעקיבות כלב רע ועוד כינויים, האם זהו אותו ירבעם בן נבט, 'פני הכלב שבדורנו' שהיה בפי ר' נחמן דור אחד לפני-כן? לפתרון החידה הוצעו אישים שונים על-ידי החוקרים, ההצעה המתקבלת ביותר על הדעת היא, שמי שנקרא ירבעם בן נבט בפי הקומארנאי אינו אלא יעקב פראנק (תשבידן, שם, עמ' 799). הוא-הוא ששיבש, לדעת הכותב, את יכולת הגאולה של הבעש"ט כמשיח על-ידי המחלוקת שעוררה הופעתו של פראנק על הבמה ההיסטורית של היהדות.

אשר לדמות אחיה השילוני, רבו של הבעש"ט, ייתכן שיש להבינה כדעת הגמרא (סנהדרין דף קב ע"א) שאף אחיה השילוני טעה בירבעם. אם אחיה השילוני, רבו של הבעש"ט, טעה בירבעם, אולי יש לדבר זה משמעות גם לגבי התלמיד, הוא הבעש"ט. ייתכן שאחיה השילוני מסמל בסיפורו של שבתי הבעש"ט את טעות ירבעם בן נבט שאחיה נכשל בה. האימפליקציות של אפשרות כזאת מרובות הן, ואין כאן המקום להאריך בהן.

הרבנים ; על עמדתו העקרונית של הבעש"ט לגבי ההמרה הפראנקיסטית עצמה יודעים אנו אך זאת, שהצטער עליה מאוד ובמקום להאשים אותו תלה את הקולר בצוואר הרבנים שהביאו את פראנק להמרה 'בהקדמות שקרים'⁴⁹. פחות מחמישים שנה אחרי המרת פראנק קם ר' נחמן, נכדו של הבעש"ט, וחוזר על מפעל התיקון של זקנו ; אמנם, אין כוונתו לתקן רק את נשמתו של פראנק, כפי שהיתה כוונתו של זקנו לתקן את נשמת שבתי צבי ; ר' נחמן מבקש לתקן את הפגם שפגם פראנק בדרך הגאולה היהודית, והוא הנחשב אצלו כחטא. והוא-הוא חטא העגל של דור המדבר וחטא עגלי-הזהב של ירבעם בן נבט ; זוהי עבודה זרה, שנעבדה בישראל בפעם השלישית ומשוועת לתיקונה. מכל-מקום אותה משיכה קוסמת של הגבול ושל מה שמעבר לגבול, שפעלה בר' ישראל בעש"ט, פועלת בנכדו ביתר-שאת, ואותה שאיפה של תיקון פגמים⁵⁰.

[1]

והנה יש בידינו עדות על הכיוון האנטי-פראנקיסטי של מחלוקת הזקן משפולה. מנחם נחום ליטינסקי הדפיס בחוברתו 'קורות פאדאליא וקדמוניות היהודים שם'⁵¹ תעודה, המתיימרת להיות תעודה ברסלבית על המחלוקת. לדברי ליטינסקי⁵², הראה לו בעיר מולדתו ויניצא בשנת תרל"ח — דהיינו י"ז שנים לפני פירסום התעודה — אחד מנכדי העיר, הישיש יהודה ליבוש מושקיס, אח לר' נתן שטרנהארץ, תלמיד ר' נחמן, ספר כתב-יד בשם 'מגילת חסידי בראצלב' בעצם כתיבת ידו של ר' נתן. ליטינסקי מביא אך קטע מתוך כתב-היד, שניתן לו השם 'כ"י מאיר נתיב לקורות חסידי בראצלב'⁵³. המהדיר אינו מזכיר, אימתי העתיק את כתב-היד (אם אמנם העתיקו), אבל מעיד על מקור כתב-היד : הישיש יהודה ליבוש מושקיס, אחי ר' נתן. ההיסטוריון ישמח לאשר שליטינסקי לא המציא את אחי ר' נתן ואת שמו. ידוע לנו על אחיו של ר' נתן ממקור ברסלבי אוטנטי. ר' נתן מזכיר במכתבו אל בנו ר' יצחק מיום ב' תצא תקצ"ה (עלים לתרופה, ניו יורק תשט"ו דף פז ע"א) : 'והנה אחי ר' יודיל בא בלילה מברסלב'. אם-כן היה לר' נתן אח בשם זה. נוסף על כך ר' אברהם מטולטשין מזכיר בחוברתו הקטנה

49 עיין במאמרי : 'ראשית צמיחת הדרך החסידית', ציון, כרך טז (תשי"א), עמ' 57, הערה

31. [וראה עוד להלן, פרק שביעי, עמ' 99—100].

50 השווה להלן, פרק שביעי, עמ' 101 [המהדיר].

51 אודעססא, תרנ"ה, עמ' 62—63, סעיף 67.

52 שם, עמ' 62, הערה 3.

53 כך כותרת הקטע בעמ' 62 בגוף הספר, בהערה 3 מדבר ליטינסקי על הדברים האלה 'מאיר נתיב לקורות ב"י בפאדאליא'. הניסוח מרושל, אבל אינו מעורר את הרושם שליטינסקי מבקש אותנו להאמין כי כך היה שם הקטע במקור. ברור כי שם זה ניתן לתעודה על-ידי מהדירה.

אבני"ה ברזל: ופ"א היה מעשה שר' נתן היה לו אח ושמו לייבוש...⁵⁴. ר' נתן נולד בשנת תק"מ⁵⁵, ועל-כן לא מן הנמנע הוא שאחיו היה עוד בחיים כשיש מופלג בשנת תרל"ח, ושהראה כתב-יד ברסלבי לליטינסקי. אבל מה בענין התעודה גופה, האם ליטינסקי בחזקת כשרות הוא בתור מהדיר תעודות היסטוריות? הוא אמנם השכיל להכשיל אפילו את דובנוב בתעודה אנטי-חסידיה מסוימת, שאת העתקה כביכול שלח אליו, ואחר-כך גם הדפיסה בחוברתו 'קורות פאדאליא וקדמוניות היהודים שם' (אשר בה נדפסה התעודה המתימרת להיות טפסט ברסלבי מעשה-ידי ר' נתן, שאנו דנים בה). אמנם, דובנוב היסס מעט בדבר נאמנות התעודה, אך רק ביקורתו המפורטת של ישראל היילפרין⁵⁶ חשפה את ממדי הזיוף שבתעודה. היילפרין הצליח לגלות את הזיוף בבדיקת סגנונה של התעודה, שהיה חשוד מאוד גם בעיני דובנוב, ותוכנה, ומצא אחרי ניתוח הטפסט של ליטינסקי שצירופי-מלים ושימושי-לשון שאינם מצויים בעברית של התקופה, שבה נכתבה כביכול התעודה, מעוררים חשד רציני לגבי כשרותה. לא זו אף זו: דרכי-נימוק משכיליים משולבים בטפסט העתיק, כביכול, ועניינים קונסטיטוציוניים של מבנה הקהילה היהודית משתקפים שם מתוך ראי עקום של אנאכרוניזמים. נוסף על כך, הסעיפים השונים של התעודה סותרים זה את זה ומערערים לחלוטין את נאמנותה. לבסוף מצא היילפרין, שליטינסקי בעצמו פירסם את התעודה קודם שפירסמה ב'קורות פאדאליא', ושם כל הסעיף החשוד איננו. יש להניח שהזיפן לא המציא את כל התעודה מראשיתה ועד סופה יש מאין, אלא השתמש בתעודה היסטורית, שבאמת הגיעה לידו בדרך מן הדרכים, והוסיף לה הקדמה ארוכה, ולכל הפחות סעיף אחד בדרך אינטרפולאציה.

אין בידינו לומר היום, אם ליטינסקי זייף גם את חתימת רב העיר, או שמא חתם הרב על נאמנות ההעתק בקלות-ראש, בלי לבדוק יפה-יפה מה שלפניו. שאלת חתימת הרב דמתא היא שאלה מכרעת: דובנוב התגבר על פיקפוקיו בשאלת אוטנטיות התעודה על-יסוד חתימה זו (אם כי לא הזכיר דובנוב בפירוש את שם הרב שחתימתו היתה ידועה לו לדובנוב, וייתכן מאוד שעכשיו שאנו יודעים שליטינסקי זייפן היה בענייני תעודות ייתכן מאוד שאמנם זייף ליטינסקי לא רק חלקים נכבדים של הטפסט, אלא אף את חתימת הרב המאשרת את נאמנות הטפסט (המזויף). היילפרין, שלא נכנס בעבי הקורה בעניין פרטי הטכניקה של זייפנות ליטינסקי, נוטה להאמין שהרב לא דיקדק בבדיקת ההעתק. אולם נוכח זייפנותו של החוקר הנדון מוטל עלינו להניח כאפשרות שליטינסקי, לאחר שהמציא את התעודה, הוסיף וזייף את החתימה הרבנית המאשרת את הזיוף כהעתק נאמן.

54 באות מט קמא, דפוס ירושלים תרצ"ה, עמ' עט; דפוס תשכ"א, עמ' ע. [אחיו של ר' נתן נזכר גם בס' עלים לתרופה, פד ע"ב.]

55 ימי מהרג"ת, דף ה ע"א.

56 'חבורות לתורה ולמצוות והתנועה החסידית בהתפשטותה', ציון, כרך כב (תשי"ג), בעיקר עמ' 197—199 [יהודים ויהדות במזרח-אירופה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 315—318].

בין כך ובין כך, עלינו לקבל את דעתו המבוססת של היילפרין לעצם מהימנות התעודה, היו אשר היו שיטות הזיוף: אכן, לפנינו תעודה מזויפת, שאף אם מקצתה העתק, הרי ודאי שהמעתיק הוסיף וגרע כאוות נפשו⁵⁷.

אם לגבי כתיבת התעודה האנטי-חסידיית טרח החוקר הזיפן לשוות לטפסט המזויף סגנון בן-התקופה, ונכשל רק באי-אלו נקודות שאיפשרו להיילפרין לעמוד על הזיוף, הרי לגבי כתיבת התעודה הברסלבית נראים הדברים שמזייפה לא טרח הרבה לקשטה קישוטים סגנוניים ברסלביים. ייתכן שליטינסקי לא הכיר כלל את סגנונו של ר' נתן, כי לא התעמק בספרי ברסלב קודם שזיף את התעודה הברסלבית, כביכול, ולכן לא היה בקי בדרכי סגנונם; על כל פנים הסממנים המיוחדים של סגנון ברסלב בכלל, ושל סגנון ר' נתן בפרט, חסרים לחלוטין מן הטפסט שהדפיס. כל מי שמכיר את דרך כתיבתו של ר' נתן יראה מיד, שהטפסט של ליטינסקי לא מתחת ידו של ר' נתן יצא ושאין כאן אלא זיוף גס — גס יותר מאשר במקרה שחשפו היילפרין. אי-אפשר לנו להשתחרר מן הרושם, שלא רק העדר-ידיעותיו של ליטינסקי בטיב דרכי סגנון ברסלב היה בעוכריו, אלא גם גורם אחר, כעין זילזול בקהל-קוראיו, חבריו ההיסטוריונים היהודים שבדור, שלא יעמדו על מעשה הזיוף. וזה לשון התעודה הברסלבית כביכול, שאין בה אף אחד מסימניו המובהקים של סגנון ברסלב המיוחד מאוד:

... כנודע מקורא הדורות התאמר ש"צ לפודה את ישראל מכל צרותיו בשנת ת"ח, היא השנה שעשה חמיל טבח גדול ביהודי פאדאלי, ובשנת ת"ט התאמר ש"צ בגלוי למשית, ובה בשנה היתה רדיפות ליהודים בפאדאלי וביחוד בגליל בראצלב ובהערים אשר סביב סבלו שם ב"י מחמת המציק, וחכו בכליון עינים על עת הפדות שהבטיח ש"צ.

בשנת תקי"ב (1752) באה מגילה עפה מרבני פולין להסיר לב ב"י בבראצלב מאחרי תורת הבעש"ט זצ"ל ולבטל את כת החסידים שפשטה שמה לרגל החירות שעשה הבעש"ט זצ"ל בדרך החסידות. בשנת תקי"ז (1757) גשא פרנק אשה מבנות יהודי עירנו (מתנגדי חסידי בראצלב אמרו: כי האשה הזאת היתה ממשפחת מהר"ן מבראצלב וכי תלמיד כותב המכתב הזה היה גין ונכד להנביא השקר ליבלי פרוסניץ הידוע) ואחרי התמהמהו שם להרבות לו גפשות, נסע משם לקאמעניץ ונתרבו שם (בבראצלב) ר"ל רבים (פראנקיסטים) שחזקו שטת ש"צ. ובשנת תקמ"ו (1786) בעת שהגאון מוילנא החרים כת החסידים, נשלח העתק מהחרם גם לבראצלב, שנתרבו שם חסידים מחסידים שונים. לזאת בעת שהתפשטה שטתו של מורי ורבי הקדוש מקובל אלהי פום ממלל רברבן וכו' ושננתי לחסידינו דרכי רבינו: שלא טוב לעפר ואפר להרבות בשמחה כמעשי חסידים אחרים (רומז לחסידי הבעש"ט) ויותר טוב לדקדק במעשיו, את השי"ת לעבוד בשמחה אך בעצבון יאכל לחם התורה, האשימו אותו החסידים האחרים, ובראשם הזקן (רומז

57 היילפרין שם, עמ' 199 [שם, עמ' 318].

להר"ר ארי' ליב המכונה 'הסבא משפאלא') לאוחז ח"ו בכת הנ"ל ובשטת ש"צ, אם כי חף רבינו מפשע שטפלו על דרכו בקודש וכמוהו גם אנכי תלמידו וכו' וכו'.

הטכסט המודפס מבקש לעורר רושם של קטע, שנקרע מתוך הקשר גדול יותר שלא הועתק, שכן ליטינסקי הטיל שלוש נקודות לפני המרכאות הכפולות הראשונות בראש הטכסט, ובסוף הטכסט אחרי המרכאות הכפולות כתב: וכו' וכו', ר"ל לפנינו קטע מתוך יחידה גדולה יותר. אמנם אינו נראה, כי יש בין הכתבים הפרסלביים האסטרניים 'מגילת חסידי בראצלב', והדעת נותנת ששם זה ניתן לטכסט על-ידי ליטינסקי עצמו. אולם בוודאי יש בספרות אסטרית זו חלקים מספר חיי מוהר"ן, שלא ניתנו לדפוס או לפירסום ברבים, ובעצמי שמעתי מפי חסידי ברסלב בירושלים שכתב-היד חיי מוהר"ן גדול מהנדפס בהרבה (קצת השמטות מחיי מוהר"ן נדפסו בדפוס פראמפאל תרע"ג ובדפוס ירושלים תש"ז [וכן בקונטרס ימי התלאות — המהדיר]). יש רגליים להשערה, שבין החלקים האסטרניים של ספר חיי מוהר"ן יש העוסקים במניעיה הפנימיים של המחלוקת על ר' נחמן, בטיב הטענות עליו ועוד; כתב-היד שראה ליטינסקי ביד ר' ליבוש אחי ר' נתן (אם אמנם ראה אותו ליטינסקי) היה אולי כתב-יד שלם של חיי מוהר"ן, שהכיל חלקים נכבדים על טיב מהות הטענות של הזקן משפולה על ר' נחמן. אולי יתברר הדבר כאשר תתגלה הספרות הפרסלבית האסטרית לעיני המחקר המדעי.

אשר לעצם התעודה שלנו, הרי מה שמזדקר מיד לעיני הקורא הוא אופן כתיבתו בטכסט של שם העיירה הפודולית ברסלב, שנכתב בתעודה: בראצלב. כל הטכסטים הפרסלביים כותבים את שם המקום בעקיבות שאינה יודעת יוצא מן הכלל: ברסלב⁵⁸, והבקי בספרות ברסלב לא יוכל להאמין אפילו לרגע אחד, שר' נתן כתב פעם את שם המקום בראצלב ולא ברסלב. על נקודת-תורפה פילולוגית זו אולי עוד אפשר היה להגן בטענה שליטינסקי, שהיה חוקר בלתי-רציני, לא ידע את כללי הפילולוגיה המקובלים בהדפסת טכסטים עתיקים ותיקן על דעת עצמו את 'ברסלב', שנמצא בטכסט, ל'בראצלב', שהיא צורת שם המקום כפי שהמהדיר היה כותב אותה.

אולם החשד שהתעורר לגבי כתיבת השם ברסלב מתחזק על-ידי ניתוח כל הקטע כולו. ליטינסקי שם פה ושם מלים אחדות בסוגריים, ולא ברור אם הכוונה שסוגריים אלו נמצאו בטכסט, או שהם מסגירים הוספות ופירושים של המהדיר, שהתכוון במאמרים מוסגרים אלה לכעין הערות מדעיות. אם נרצה לדון את ליטינסקי לכף-זכות נאמר, שהמאמרים המוסגרים מעולם לא התכוונו להיות חלק בטכסט המקורי, כי ביטויים בטכסט המוסגר כגון 'מתנגדי חסידי בראצלב' אינם

58 עיין חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת המתקרבים אליו, סי' צט: 'אמר שלעתיד יהי' כל העולם אנשי ברסלב. ובל"א אמר בזה"ל: לעתיד לבא וועט דיא גאנצע וועלט זיין ברסלביר חסידים, דאיתא במדרש על פסוק ונתתי לכם לב בשר אל תקרי בשר אלא בסר שיהי' כל אחד בוסר בחלק של חברו. לב בסר אותיות ברסלב...'. [המהדיר].

בספרות ברסלב אלא תמיד 'החולקים' או 'החולקים על רבינו' ⁵⁹ וכיוצא בזה. אף הביטוי המוסגר 'רומז לחסידי בעש"ט' ריח המאה הי"ט נודף ממנו, כפי שכבר הראה היילפרין באריכות. 'פרנקיסטים' אינם באוצר-המלים החסידי, אלא 'מחזיקי אמונת פרנק ימ"ש', או כיוצא בזה. אולם מאחר שייתכן, ואולי אף נראה, שליטינסקי לא ביקש לעורר את הרושם שהמאמרים המוסגרים הם מגוף הטפסט (התאריכים הנוצריים שבסוגריים ודאי אי-אפשר שיהיו בטפסט חסידי!), מוטב שנרכז את בדיקת התעודה דווקא בחלקיה הבלתי-מוסגרים. מה אנו מוצאים שם? לא זו בלבד שאין גם שם לא סגנון ר' נתן ולא סגנון ברסלב, אלא אפילו כסגנון חסידי אוטנטי אי-אפשר לקבל את סגנונו של הטפסט: הוא שזור ביטויים וצירופי-לשון של ההשכלה העברית, והם בולטים בטפסט זה ביתר ריבוי ובפחות כיסוי מאשר בטפסט המזויף, שאמיתותו נפסלה על-ידי היילפרין. הביטוי הפותח את הטפסט מיד מעורר חשד: 'כנודע מקורא הדורות' אינו ביטוי חסידי, כל-שכן שאינו ביטוי ברסלבי, אלא ביטוי משכילי מובהק. חסידים, וחסידי ברסלב בכללם, לא פתחו את דבריהם כך. זה מן הדברים שכל אדם המצוי אצל כתביהם ירגיש מיד, וביטוי-פתיחה זה דיו לפסול את הטכסט. 'התאמר ש"צ לפודה את ישראל' בלתי-אפשרי הוא בעברית חסידית, כמו-כן הביטוי 'התאמר ש"צ בגלוי למשיח'. הביטוי 'לרגל החירות שעשה הבעש"ט זצ"ל בדרך החסידות' חשוד מאוד וגם קצת בלתי-מובן: שום חסיד לא היה מעלה בקולמוסו ביטוי זה על 'חירות' שעשה הבעש"ט — יהיה אשר יהיה מובן התיבה 'חירות'. המשפט 'בשנת תקי"ז נשא פראנק אשה מבנות יהודי עירנו' אינו כתוב בסגנונו של ר' נתן, אלא הוא בסגנון משכילי: חסידים אינם כותבים 'מבנות יהודי עירנו' אלא 'מבנות עירנו', ור' נתן היה כותב משהו כעין זה: 'השתדך מפה ברסלב'. בספר חיי מוהר"ן ובספר ימי מהרנ"ת נזכרת ברסלב עשרות פעמים, אבל לעולם לא בשם 'עירנו' אלא 'פה ברסלב'. המסקנה המתחייבת: תיבות אלה שבטפסט הנדפס אינן מר' נתן. משפט שלם חתום בסגנון הבלתי-ברסלבי: 'בעת שהתפשטה שטתו של מורי ורבי הקדוש מקובל אלדי פום ממלל רברבן וכו''. אין זה דרכו של ר' נתן לכנות את ר' נחמן בכינויים חיוורים וכלל-חסידיים אלה דווקא (יש לו כינויים המרמזים למעמדו של ר' נחמן לפי תורת ברסלב, כגון 'אור האורות' ועוד). ולעולם לא יכתוב כותב ברסלבי 'התפשטה שטתו של פלוני' אלא יכתוב 'דרכו של' או 'דרכו בקודש' וכיוצא. 'בעת שהתפשטה שטתו' הוא שוב ביטוי משכילי מובהק, כפי שידוע לבקיאם בתמורות הסגנון העברי במאות האחרונות. 'ושנתי לחסידינו דרכי

59 ברם ה'סבא' משפולה מכונה בס' ימי מהרנ"ת (דף כד ע"ב) 'המתנגד שלו' [של ר' נחמן], והחולקים על חסידי ברסלב מכונים שם 'מתנגדים' (ימי מהרנ"ת, חלק ב, בני-ברק, תשט"ז, דף פה ע"א; צד ע"א). ועיין עוד בס' ליקוטי הלכות, יורה דעה, הלכות בהמה וחי' טהורה, הלכה ד, אות לד, וכן במכתביו של ר' נתן, שכוונסו בס' עלים לתרופה, כגון: דף ט ע"ב; כח ע"ב; עא ע"א; עב עא וע"ב; עט ע"א וע"ב ועוד. הוא הדין אצל סופרים ברסלביים אחרים, כגון ר' אברהם חזן (ימי התלאות, עמ' קעב) ועוד ועוד [המהדיר].

רבינו' — לא ייתכן שזה לשונו של ר' נתן. הפועל שנן אינו שכיח אצלו והצורה 'חסידינו' בלתי-אפשרית היא; הוא היה כותב בלי ספק משהו כגון 'ולימדתי לאנשי שלומנו את דרכי רבינו', או כיוצא בזה. הביטוי 'חסידים אחרים' או 'החסידים האחרים' המופיע פעמיים אינו מביטויי ר' נתן. צירוף-המלים 'האשימו אותו החסידים האחרים ובראשם הזקן' לא יצא מתחת ידו של ר' נתן, שהיה כותב כגון: 'והחולקים טפלו עליו שקר והזקן הידוע בראשם', או כיוצא בזה. 'האשימו אותו... לאוחז ח"ו בכת הנ"ל' היא קונסטרוקציה של למ"ד בלתי-אפשרית בעברית של ר' נתן. היא דומה לצורה הבלתי-אפשרית של קונסטרוקציה של למ"ד בראשית הטכסט: 'התאמר ש"צ לפודה את ישראל', שאף היא מעולם לא יכלה לצאת מקולמוסו של ר' נתן. הביטוי המקראי 'אנכי תלמידו' אינו חסידי או ברסלבי — הם כותבים בעקיבות 'אני'⁶⁰ — אלא השפעת סגנון המליצה של ההשכלה.

לא זו אף זו. כבר העיר דובנוב בקשר לתעודה שהגיעה לידו מידי ליטינסקי, שבעלי התעודה ההיא 'הגישו "צרה אל אחותה" בשלשלת המאורעות: טבח אוקריינה משנת תקכ"ח, עלילות הפראנקיסטים והמרתם, וריבוי חסידי הבעש"ט ותלמידיהם'. דובנוב לא העיר הערה זו כסיבה לחשד, אלא אמר זאת דרך ניתוח התעודה. אולם השקפה היסטורית כזו, המביטה אחורנית על חבילה של מאורעות היסטוריים, אפשר שמוזרה היא גם בתעודה האנטי-חסידית. וכמה מוזר שאותה השקפה היסטורית עצמה (בתוספת המרת שבתי צבי) מופיעה גם בתעודה הברסלבית, שגם אותה הדפיס ליטינסקי! מוזרה העובדה שר' נתן מתלבש בתעודה הברסלבית באצטלה של היסטוריון, הזורק תאריכים על ימין ועל שמאל (ואין אח ורע לזה בכתביו האמיתיים של ר' נתן!), אך מוזרה שבעתים העובדה, שהסכימה ההיסטורית בתעודה זו זהה לסכימה היסטורית בתעודה, שכבר הוכח עליה שחלו בה ידי ליטינסקי. אין עוד ספק: שתי התעודות זויפו בידי איש אחד, הוא החוקר ההיסטוריון מנחם נחום ליטינסקי.

ניתן לשער גם את נסיבות הזיוף: ליטינסקי, שמוצאו היה מפורדוליה, ייתכן כי באמת ראה איזה כתב-יד ברסלבי אצל אחי ר' נתן ועיין בו, אבל לא העתיקו. ליטינסקי נוהג לציין, איך ומתי העתיק כתב-יד, ואילו במקרה שלנו אין הוא מודיע דבר על נסיבות ההעתקה, ונראה הדבר שהוא לא העתיק כלל את כתב-היד או שהעתיקו וההעתק אבד. אחרי 17 שנה, כשניגש להדפסת ספרו הקטן שבו ביקש לקבוע מקום לתעודה, שיחזר את נוסח התעודה על-פי דרכו. ברור מאוד, שבמקרה שלנו לא היה לליטינסקי כל טכסט מקורי שאותו 'סיגנון', הוסיף וגרע, כפי שעשה בתעודה האנטי-חסידית שנזכרה לעיל. אין סימנים לכך בטכסט שפירסם. נהפוך הוא, כל הסימנים מעידים על כך שאין אפילו גרעין של טכסט מקורי, ששימש

60 ברם עיין לשון 'אנכי' במכתבו של ר' נתן המובא להלן, פרק אחד-עשר, עמ' 188, הערה 18, וכן בס' חיי מוהר"ן, מעלת תורתו, סי' לט המובא להלן, פרק חמישי, עמ' 82, ועיין עוד: ימי מהרג"ת, חלק ב (בני-ברק, תשט"ז), דף צז ע"ב; ק ע"ב וכן עלים לתרופה, ט ע"ב; טז ע"א ועוד. ביטויים אחרים בתעודה של ליטינסקי, שנזכרו לעיל, צריכים בדיקה [המהדיר].

מצע למהדיר. כל חלקי הטפסט כולו מראשיתו ועד סופו מכילים במידה שווה צורות סגנוניות, שאינן בגדר האפשר בשום טפסט ברסלבי אוטנטי. על-כורחנו נטצרך לומר, שהטפסט של התעודה לא עובד על-ידי המוציא-לאור, אלא נכתב בידו.

ההשקפה ההיסטורית על השתלשלות המאורעות החל מגזירות ת"ח, התגלות שבתי צבי והמרתו, המרת יעקב פראנק ועד להתפשטות שיטת הבעש"ט — קונסטרוקציה היסטורית כזו רחוקה היא מזווית-ראיתו של חסיד, אולם קרובה היא לתחום-ראיתו של היסטוריון משכיל. למסקנה זו היינו צריכים להגיע, גם אילולא ידענו שליטינסקי הרכיב אותה סכימה היסטורית על תעודה אחרת, שאותה אמנם לא כתב מתחילה ועד סוף אלא 'עיבד' אותה לפי הכללים שלו. ואם הסכימה ההיסטורית החוזרת בדייקנות בשתי תעודות מזויפות אינה מספקת לנו כדי להוציא משפטנו, שהיא משקפת את השקפתו ההיסטורית של ליטינסקי עצמו, שאותה הרכיב על תעודות שזייפן במידה אחת או זו — הרי יש בידנו הודאת בעל דבר: ליטינסקי מציע את ההשקפה הזאת בחלק התיאורי של ספרו 'קורות פאדאליא'. הוא מפתח את רעיון השתלשלות המאורעות הנ"ל בעמודים 24—34 של ספרו. ולא זו בלבד שהשקפה זו נמצאת בטפסט הכתוב בידי ליטינסקי, אלא לשונו של המחבר בחלק זה של ספרו מגלה אותם הביטויים ממש כמו התעודה הברסלבית שאנו דנים בה. התיבה 'שיטה' במובן של מערכת מחשבתית חביבה עליו ומופיעה על כל צעד ושעל בתיאוריו ההיסטוריים של ליטינסקי, כגון: 'ואם כי החסידים האלה עמלו בכל עת להוכיח כי שטתם מוחלפת היא בכל מכל כל משטת ש"צ ופראנק, בכל זאת מצאו המשכילים וגדולי המתנגדים, כי שטת החסידות שלהם משותפת עם שטת פראנק, ורק הבדל קטן ביניהם, כי שטת פראנק — חפצה להקים משיח אחד בעד כל בית ישראל כלו, ושטת החסידות החדשה — להקים משיח לכל פלך ועיר והמשיח ההוא הוא הצדיק... ('קורות פאדאליא', עמ' 28). וכן אומר ליטינסקי להלן בקשר לתולדות חייו של ר' נחמן מברסלב: 'ובלמדו היטב את שטות האר"י והבעש"ט ז"ל בדרכי החסידות וירא את שטותיהם משתבשות ע"י רוב מחזיקיהם... והתקלקלו השטות עד שתהיינה בכלל מעוות לא יוכל לתקון — על כן גמר בדעתו ונזדרז לעשות מיד תקונים בשטות החסידות... ובכן אסף את תמצית שיטות החסידות וכו' וכו'. אין עוד פלא, שבתעודה המתימרת להיות ברסלבית מצאנו לביטוי הבלתי-ברסלבי 'בעת שהתפשטה שטתו של מורי ורבי': התיבה 'שיטה' היא מן השגורות לא בפ"ר נתן אלא בפ"י ליטינסקי.

עוד נקודה אחרונה צריכה בירור. אין להכחיש מלכתחילה, כאמור, את האפשרות שליטינסקי ראה איזה כתב-יד ברסלבי שאין מגלין אלא לצנועים, ושכתב-יד כזה היה ברשות ר' ליבוש, אחי ר' נתן. כמו-כן ייתכן מאוד שאותו כתב-יד שראה ליטינסקי באמת דן בטענות הזקן על ר' נחמן; עד-שלא יתגלה טפסט ברסלבי אוטנטי בעניין זה אין לנו כל אפשרות לדון בשאלה, אם ליטינסקי המציא את הכול או לא. אם נניח שבאותו כתב-יד דובר על טענות הזקן משפולה — והרי

זה בגדר האפשר מאוד — הרי לא מן הנמנע שבאמת היה כתוב שם בערך אותו תוכן, שליטינסקי ניסח שבע-עשרה שנה אחר-כך בסגנונו שלו: דהיינו שהזקן האשים את ר' נחמן בשבתאות ובפראנקאות⁶¹. וכנגד זה נמצאת בידנו ממקור ברסלבי אוטנתי עדותו של ר' נחמן עצמו, שהוא מוכרח לתקן חטא העגלים של ירבעם בן נבט. תיקון חטא השבתאות והפראנקאות כמובן אינה הודאה בעצם ההאשמה: אילו היה ר' נחמן שבתאי ופראנקיסט, לא היה רואה שם פגם שצריך תיקון. כל מה שהודאתו של ר' נחמן מכילה היא העובדה, שמחשבתו הדתית נזקקה לבעיה זו של השבתאות והפראנקאות, שלדעתו צריכה תיקון וכפרה, ור' נחמן התנדב להוציא לפועל פעולת-תיקון זו. אין כאן הודאת בעל-דבר; להיפך, יש כאן הכחשה שבעקיפין: אם יש צורך בתיקון החטא, הרי אין כאן עמדה שבתאית או פראנקיסטית. אמנם גם העמדה הפשוטה של שלומי אמוני ישראל אין כאן, אותה עמדה שיעב"ץ הגדירה, שיש לחשוב את כל עניין שבתאי צבי לטעות פאטאלית ותו לא. עמדתו של ר' נחמן אינה עמדת יעב"ץ, כשם שכבר עמדתו של הבעש"ט לא היתה עמדת יעב"ץ, אולם עמדה של הודאה תיאולוגית באמונה שבתאית-פראנקאית בוודאי אין כאן.

הואיל ואין בידנו הנוסח המקורי של טענות הזקן, אלא נוסחו המזויף של ליטינסקי בלבד, אנו משתעשעים בהשערות לגבי שיחזור הטכסט המקורי. ייתכן שהזקן באמת לא הבחין בין אמונה שבתאית-פראנקאית ובין בקשת תיקון לפגם של אותה אמונה, שהיא לפי זה אמונה כוזבת. ואולי קרוב לשער שטישטוש ההבחנה בין שתי עמדות אלו אירע במוחו של הזקן: התנגשות אינטרסים, התחרות ושנאה אינן מסייעות להוציא משפט מתוקן. לא נדע לפי שעה מה היה כתוב באמת בכתב-היד הברסלבי; ייתכן ששיחזורו של ליטינסקי אינו רחוק מהתוכן המקורי. מכל מקום כדאי לציין, שטענתו של הזקן היא גם עיקר השקפתו של ליטינסקי עצמו בדבר צמיחת החסידות! בחלק התיאורי של ספרו מבדיל הוא בין שלוש כיתות: (א) 'כת פראנק'; (ב) 'כת חסידי בעש"ט'; (ג) 'כת חסידי בראצלאב'. כבר אצל כת חסידי הבעש"ט מוצא ליטינסקי קירבה בין חסידות לשבתאות ופראנקאות: 'ואם כי שטת חסידות הבעש"ט נבדלה לטובה משטת ש"צ ופראנק, בכל זאת התמרמרו הרבנים עליהם, באמרם כי החסידות החדשה הזאת יוצאת ירך שטת הש"צ והפראנקיסטים וממנה פריה נמצא'⁶². ייתכן שהשקפות אלו של ליטינסקי שבבואו להעלות על כתב תעודה ברסלבית, לאחר תקופת-זמן ארוכה בין ראייתה לכתיבתה, נטשטשו זכרונותיו של ליטינסקי והכניס בה מהרהורי לבו.

61 עיין 'חסידות ברסלב', עמ' 71—76 [המהדיר].

62 קורות פאדאליא, עמ' 31—32.

[1]

לפי שעה אין אנו יודעים אלא נקודות אלו: (א) התעודה הברסלבית היא כולה זיוף מבחינה ספרותית, כי היא מתימרת להיות כתובה בידי ר' נתן ובאמת נכתבה בידי ליטינסקי; (ב) ישנה התעניינות גדולה אצל ר' נחמן, ואולי אפשר לומר רגישות גדולה בעניין תורת איזה ירבעם בן נבט ותיקון חטאו: אנו מוצאים שר' נחמן נאבק היאבקות-איתנים בבעיית ש"צ ופראנק. וידוע ומקובל בתולדות הדת כי נפתולים כעין אלו אינם עוברים בלא רישומים באישיות דתית, וכל-שכן באישיות רגישה רגישות קיצונית להפליא כר' נחמן. לולא דמסתפינא הייתי אומר, שבהכרח יישארו יסודות חזקים של האמונה באיש הנאבק ומבקש להתגבר עליה בנפתוליו הנפשיים. הרי זה סוד הגרעין המאניכיאיי שבמשנת אבגוסטינוס — שבאטוביוגראפיה שלו הודה הודאת בעל-דין בכוח-המושך שהיתה בעיניו לתורה המאניכיאית בנעוריו. והוא גם סוד מלחמתו של ר' יהודה הלוי בשיטה האריסטו-טלית-ניאופלטונית, שעקבותיה נראים בעליל במשנתו של ר' יהודה הלוי. וזה סוד מלחמתו של פראנק רזונצווייג בנצרות, שנלחם בה בחירוף-נפש ויוכל, אבל רישומה העיוני של מלחמה ביוגראפית זאת נשאר במשנתו בנקודה מרכזית ביותר: בהשקפתו של רזונצווייג על מהות ישראל ועל מהות היות-יהודי, שאותו הגדיר הוגה-הדעות הגדרה גזעית היונקת לא מתורות גזעיות מודרניות, אף לא מתורת-הגזע המיטאפיסית של ר' יהודה הלוי⁶³, אלא מתורת-הגזע של פאולוס על מהות ישראל 'לפי הבשר'. לשורה גדולה זו של נאבקים על נפשם שייד גם ר' נחמן מברסלב. ייתכן מאוד, ואולי אף מתקבל על הדעת, שהמחקר יוסיף לגלות במשנתו יסודות חזקים של התורה השבתאית-פראנקיסטית שנלחם בה לתקן את חטאה, יסודות שנדבקו במחשבתו.

אולם שום חקירת-מוטיבים לא תוכל לשנות את עמדתו העקרונית המוצהרת של ר' נחמן, שכוונתו היתה תיקונו של פגם מזעזע זה של אמונת ש"צ ופראנק, שנתפגמה בו ההיסטוריה היהודית בדורות שקדמו להופעתו של ר' נחמן עצמו. פצעיה של האמונה הכוזבית הזאת עדיין פתוחים, כך הוא מעלה בנסיונו הדתי החי כשהוא מתבונן בלב פנימה וכן כשהוא מתבונן בלב החברה היהודית בפודוליה של אז. הוא יודע על האמונה החדשה המתנוצצת במערבה של החברה היהודית האירופית, על השכלת ברלין כשם שהוא בקי בהשכלת ימי-הביניים, ושתי האמונות גם יחד, האמונה היהודית הראציונאלית ביותר והאמונה היהודית האנטי-ראציונאלית ביותר — אמונת הרמב"ם ומנדלסזון וחבריו, מחד גיסא, ואמונת פראנק ותלמידיו, מאידך גיסא — מתנגשות בלבו של הצדיק הצעיר מפודוליה ותובעות ממנו את הכרעתו. אולם ר' נחמן מסרב: האיש הרגיש רגישות גדולה לגבי כל כפירה שהיא, בין שהיא כפירה ראציונאלית ובין שהיא כפירה

63 כפי שהציע י. פליישמן, בעית הנצרות במחשבה היהודית ממנדלסון עד רזונצווייג, ירושלים תשכ"ד, עמ' 173.

אנטי-ראציונאלית, נאבק היאבקות-איתנים בשתי הכפירות, העומדות בחלל עולמה של היהדות באותם הימים.

לפי מבנה-נפשו הוא ממשיך על עצמו ייסורים, שעה שהוא ממשיך על עצמו כפירות מכפירות שונות. הוא בונה עולמות עשויים מכפירה ומחריבם, או מקשרם ומאגדם לפי עליותיה וירידותיה המחזוריות של נפשו החולה ולפי החוקיות הפנימית של הדיאלקטיקה שבלב, כשלב זה חיצונית כפירות שונות ואף מנוגדות תקועים בו. לב דיאלקטי זה, ואם תרצה לומר לב אמביוואלנטי זה, גמר אומר להשמיד את הבעייתי ביותר שבהגותו או להפקיד אותו ביד העתיד האסכאטולוגי, אולם הגותו הגלויה, הנמצאת עתה כלולה בספרי פרסלב הנדפסים, אף היא יש בה כדי לשקף את אביר האמונה הפאראדוקסאלית בבחינת שבע יפול צדיק וקם⁶⁴.

64 עיין להלן, פרק שמיני, עמ' 109—149 [המהדיר].

נספח

יחסו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב לר' נחמן

מה שאירע מאחורי הקלעים באסיפת ברדיטשוב בקיץ תקס"ב מספרת מסורת של תלמידי ר' אברהם ב"ר נחמן מטולטשין בקונטרס הברסלבי אבני"ה ברזל, ירושלים, תרצ"ה, סימנים כח, ל, לא (שלושתם הושמטו במהדורה החדשה של הקונטרס שנדפסה בשנת תשכ"א!). כל הבעיה הכאובה של יחסו, המסתייג במידה רבה, של ר' לוי יצחק מברדיטשוב לידידו הצעיר ר' נחמן מברסלב מקופלת בשורות אלו: כ"ח) פ"א [פעם אחת] שאל מוהרנ"ת [ר' נתן שטרנהרץ] את רבינו זצוק"ל מפני מה מסתיר את עצמו מפני הרב מבארדיטשוב? והשיב: להתקרב אלי אינו יכול אלא אם יעשן לי את הלולקע וזאת אי אפשר. ופעם אחת הי' חתונה בברדיטשוב והי' שם כמה צדיקים, וגם הרב ר' ברוך זצוק"ל. וייעצו להניח את הזקן בחרם, אך הרבנית של הרב ז"ל לא הניחה, כי אמרה שאין רצונה שיהי' נעשה זאת בעירה. כי הזקן הי' דרכו לשלוח לה סכומים הגונים לחלקם לעניי בארדיטשוב כדי שתחזיק אתו. אח"כ אמר רבינו זצוק"ל משום זה לא יראה עוד את המלאכים. כי דרכו [של ר' לוי יצחק] הי' כשאמר הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, והי' פורט בפיו הקדוש המלאכים מיכאל גבריאל וכו', ואמר: מלאך זה אומר כך, ומלאך זה אומר כך, ובעת שהי' מזכיר שמם הי' רואה אותם, ועכשיו לא יאמר עוד. ואמר רבינו זצוק"ל 'פרעגט זיך ביי די בארדיטשובער וועט איהר הערין אז הער זאגט שוין נישט, מחמת שהוא איש אמת ובאם שאינו רואה אינו אומר'.
(ל) המעשה המובא בימי התלאות כשהיו הר' נתן והר' נפתלי בברדיטשוב (עם הזקן) ¹ אצל הרב ואח"כ כשהלך הר' נתן ברחוב פגש באחד ממקורביו

1 בגוף הטכסט אינן התיבות המוסגרות 'עם הזקן', והוספתין על-פי 'לוח התיקון והטעות' שבסוף הקונטרס. ברור שהעורכים החליטו קודם להשמיט את התיבות 'עם הזקן' בשתי הפעמים, וכך הדפיסו את גוף הטכסט, שהוא משולל-מובן בלי המלים המצונזרות. אפשר היה לטעון שהתיבות 'עם הזקן' הושמטו בפעם הראשונה בטעות ובלי כל כוונת צנזורה, אולם בפעם השנייה התיבות 'עם הזקן' לא הושמטו אלא הוחלפו בתיבה הסתמית 'וכו', דבר המעיד על מגמת-הצנזורה של השינוי וההשמטה. מתחילה היו סבורים אפוא המביאים לבית-הדפוס לשנות את הטכסט כנ"ל, אולם לבסוף שינו דעתם והביאו ב'לוח התיקון והטעות' את המלים החסרות. אין בידנו לדעת, כמה מלים, משפטים, חצאי-משפטים או אפילו קטעים שלמים, נפלו קרבן למגמת הצנזורה בקונטרס כגון ימי התלאות, שנדפס בירושלים בשנת תרצ"ג עם שאר הקונטרסים הברסלביים, אבל לא חזר ונדפס עמהם כשיצאה המהדורה החדשה של הקונטרסים בכרך אחד בשנת תשכ"א. [קונטרס ימי התלאות חזר ונדפס בדפוס צילום, ירושלים תשכ"ח וכן בשלישית לרגל חמישים שנה מהסתלקות המחבר הר' אברהם חזן תרע"ח—תשכ"ח, ירושלים, תשכ"ח].

וישאל אותו היאך יכולתם להיות עמו (עם הזקן) ¹ יחד. היכול להיות שלא ידבר, השיב לו. אם הי' פותח את פיו היינו אוחזים בזקנו ואומרים לו, דו אלטער שפז והיינו מקיימים עליו מאמר תוה"ק לא תעמוד על דם רעך. (לא) אחר השבת הגישו דייני העיר לפני הרב שאלה קשה כמדומני שאלת עגונה, ודרכו של מוהרנ"ת הי' כשנסע בדרך לקח אתו שולחן ערוך גדול, וכשעיינו בהשאלה לקח מוהרנ"ת את השולחן ערוך והראה להם את הדין ושם היו מונחים כתבים מהתורה 'אנכי' ², והבין הרב שהם של רבינו זצוק"ל ולקח אותם והסתכל בהם ואמר 'אה ווא ער קאן לערנין' והבינו שאינו מרגיש בהם אפילו כמו הקטן שבאנשי שלומנו שמשום שמסתירים ממנו מן השמים.

ר' נתן חש אפוא, לפי מסורת זו, שהרב מברדיטשב, אף כי נמנע מלהצטרף אל הרודפים, בכל זאת אינו תומך בר' נחמן כפי שהיה ראוי לתמוך בו: אין זאת אלא שר' נחמן 'מסתיר עצמו' מפניו. ר' נחמן עונה שאין הצדיק מברדיטשב מסוגל להיות חסידו ממש. החלק השני של אות כח, אם כי הקטע אינו מתוארך, מדבר בלא ספק באסיפת החתונה שבברדיטשב בקיץ שנת תקס"ב, אשר גם ר' נתן תיארה בחיי מוהר"ן כפי שראינו לעיל, אלא שבמסורת אבני"ה ברזל אשתו של הצדיק מברדיטשב היא המונעת את החרמת הסבא משפולה — ולא סתם אחד מבני העיר, כבמסורתו המטשטשת והמטושטשת של חיי מוהר"ן. המניע של אשת הצדיק היה, לפי תיאור זה, חומרי: הסבא משפולה נוהג היה לשלוח כספים לחלוקתם בין עניי העיר ברדיטשב. ר' לוי יצחק נכנע לפי מסורת זאת, שהיא מסורת ברסלבית אמיתית, לתביעת אשתו; הפוליטיקה של נשי צדיקים הוכתרה בהצלחה גם הפעם. מגמת הסיפור בין בנוסח ר' נתן בחיי מוהר"ן ובין בנוסח אבני"ה ברזל ברורה: להעביר את האחריות לעיכוב החרמת הסבא משפולה מר' לוי יצחק למישהו אחר: לאיש אלמוני בברדיטשב, או לאשתו של הצדיק, כדי שידידות ר' לוי יצחק לר' נחמן לא תיראה פגומה כלשהו. מסורת אבני"ה ברזל מדברת בעדה כאוטנטית, ואילו נוסח חיי מוהר"ן מטשטש בכוונה. מכל מקום, תגובתו של ר' נחמן אינה קיצונית: גם באכזבתו ידגיש שהצדיק מברדיטשב איש אמת הוא.

יחסו החצוי של ר' לוי יצחק אל ר' נחמן העסיק את המסורת הברסלבית הרבה, וכתוצאה מכך נשתמרו בתחום זה ידיעות חשובות. בחיי מוהר"ן ישנה הערה בעלת משקל רב הנוגעת לנקודה זו, וזה לשונה:

'א"ה שמעתי שפ"א הי' הרב הצדיק הק' מברדיטשוב בטורהאויצע ובשעה שהי' מיסב על הסעודה עם קהל עם ועדה גדולה הפליג מאד במעלת קדושת רבינו ז"ל מצד עצמו לבד מגודל קדושת זכות אבותיו ז"ל. ואח"כ הפליג מאד במעלת המקורבים של רבינו ז"ל ואמר שהוא יודע שרובם ככולם הם לומדים מופלגים יראים ושלמים ואנשי מעשה וכו'. ואז אמר על הר"ר נתן ז"ל שהוא צדיק. ואח"כ בנסעו משם וישב עמו בעגלה שלו הרב ר' שמואל

2 נדפסה בליקוטי מוהר"ן קמא, סי' ד.

יצחק ז"ל מטשעהרין³, ואז אמר לו הרב הק' הנ"ל, תאמין לי אם הייתי יודע שהעולם ישמעו בקולי, אז הייתי צועק בקול גדול מסוף העולם ועד סופו, שכל מי שרוצה להיות איש כשר וצדיק ועובד ה' באמת, יהי' זהיר וזריז להתקרב להרב הק' הר"ר נחמן מברסלב. אך ידעתי נאמנה כי לא די לי שלא ישמעו בקולי, אף גם יתעורר עי"ז מחלוקת גדול גם עלי. ואולי יש אחד שמהרהר בתשובה ע"י [על-ידי] ואפסיד גם את זאת, ע"כ אני מוכרח לשתוק בענין זה⁴.

המעמד המתואר כאן הוא בוודאי מתקופה מאוחרת יותר מאשר זמן הניסיון הכושל להכריז חרם על הסבא משפולה בקיץ תקס"ב, שכן ר' נתן המופיע בסיפור נתקרב אל רבו רק סמוך לר"ה שנת תקס"ג⁵. עמדתו החצויה של הפרדיטשבאי לר' נחמן צריכה היתה הסבר: ר' לוי יצחק מפליג בשבחו של ר' נחמן אך ורק בחוג מעריציו של זה. טירהאויצא היתה בדור הראשון לחסידות ברסלב מבצר ברסלבי חזק⁶. לא במקרה היה המגיד דשם, ר' יקותיאל⁷, חסיד ברסלבי מראשוני

3 הוא נסע עם ר' נחמן לוואלטשיסק בעת נישואי בתו מרים (קונטרס שיחות וסיפורים [בני ברק, תשכ"א, כרוך עם ספר כוכבי אור], עמ' קנג, סי' ו). הנישואין התקיימו בחשון תקס"ה. אם-כן ר' שמואל יצחק היה בין המקורבים הרבה קודם לשנה זו. בחיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לנאזוריטש, סי' א, נזכר שר' שמואל יצחק כעת הרב בטשערין, דהיינו שנתקבל שם לא מכבר. על זמן חיבורם של חלקיו השונים של חיי מוהר"ן אין לנו עדיין כל מחקר.

4 חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת המתקורבים אליו, אחרי סי' צג. כל הקטע הזה ברור שלא יצא מתחת ידו של ר' נתן משני טעמים: (א) פותח באותיות א"ה (אמר המעתיק); (ב) ר' נתן נזכר בו בגוף שלישי ואפילו בברכת המתים.

5 ימי מהרנ"ת, דף ה ע"ב.

6 יחד עם טעפליק, טשהרין, וכמובן ברסלב גופה. השווה קונטרס אבני"ה ברזל, ירושלים, תרצ"ה, עמ' לב [בני-ברק, תשכ"א, עמ' כח—כט], סי' כז: 'מעשה שהי' בשבועות או בחנוכה שאמר רבינו זצוק"ל בעת שהי' יושב על השולחן עם אנ"ש, ווער האט דאס אין זיך... ואמר איך מיין ניט טשערניצער, ניט ברסלבר, ניט טעפליקר, וטירהאויצער לא הזכיר'. הדבר אירע בשבועות או בחנוכה, כלומר בשבת חנוכה, והיינו באחד משלושה 'הזמנים הקבועים' בשנה שבהם התאספו חסידי ברסלב אצל רבם. הרכב הנאספים בימים אלה דווקא לא היה מקרי, אלא שיקף את הרכב חסידות ברסלב בכלל; ובאמת ארבעה מקומות אלו היו מן המרכזים הראשיים של חסידי ר' נחמן בדור הראשון, כפי שיראה כל הקורא בעיון בספר חיי מוהר"ן ובספר ימי מהרנ"ת. מיד אחרי פטירתו של ר' נחמן אוסף ר' נתן תרומות להדפסת ליקוטי מוהר"ן תנינא בטעפליק, דאשוב וברסלב (ימי מהרנ"ת, דף מב ע"ב), ור' נפתלי ביקר אצל חסידי ברסלב שבמדבדבקה, וקרמנטשוק (שם, דף מג ע"א), אף אלו מקומות שרבו בהם חסידי ברסלב, אשר על מעמדם כותב ר' נתן כי 'רוב אנ"ש הי' עניים והם מפוזרי' ומפורדי' בכמה עיירות' (שם, מא ע"א). הערה זו אינה משקפת בהכרח את מעמדם החברתי של חסידי ברסלב בחיי ר' נחמן, שבין מקורביו היו גם עניים וגם סוחרים עשירים, אבל התמונה החברתית נשתנתה עם חידוש המחלוקת על ברסלב בשנת תקצ"ה, שאורגנה הפעם בידי הצדיק ר' משה צבי מסאווראן. במשך המחלוקת השנייה הזאת ניתקו חסידי ברסלב הנמנים עם בני המעמד השליט את תמיכתם בברסלב ועברו למחנה שכנגד. ר' נתן ראה בעיניים פקוחות את

ה'מקורבים' של ר' נחמן מתקופת מדבידיבקה, וכן היה אחר-כך חתנו של המגיד ר' יקותיאל, ר' יצחק אייזיק, מאנשי ברסלב.⁸ יש רגליים להשערה, שרבים מבני העיירה היו מחסידי ברסלב או נטו אהדה לברסלב.⁹ ר' לוי יצחק מברדיטשוב לא

התהליך הזה ותיאר אותו במכתבו לבנו משנת תקצ"ה: 'ואין מי יעמוד בעדינו כי כל הנגידים מתנגדים עלינו, ולא נשאר אצלינו כ"א עניים ואיזה בעלי בתים וגם הם מתייראים מהצורך ומהעשירים לעזור לנו' (עלים לתרופה דף עח ע"ב). ברור שבשנות-משבר אלה לא היתה חסידות ברסלב עולה בקנה אחד עם מעמד חברתי נכבד בקהילות פודוליה ואוקראינה.

7 הוא הצטרף אל אנשי שלומו של ר' נחמן, עוד קודם נסיעתו של זה ממדבידיבקה לארץ-ישראל בשנת תקנ"ח, והיה חסידו הנלהב שרץ 'חצי פרסא ברגליו במהירות גדול... לקבל פניו כשבא מא"י'. עיין כל התיאור של התנהגות נרגשת של תלמיד כלפי רבו בחיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לא"י, סי' כא (דף לג ע"א).

8 עיין סיפור התקרבותו של ר' יצחק אייזיק 'העתק מכת'... ר' אברהם שטערינהארץ שליט"א נכד מוהרנ"ת ז"ל, שנדפס בסוף חיי מוהר"ן, ח"ב, ירושלים, תש"ז. חתן המגיד, שמתואר כאן כלמדן מופלג, נתקרב בתקופת המשבר הקשה של ישיבת ר' נחמן שנתיים בזלאטופוליה מתק"ס עד תקס"ב, כפי שעולה בבירור מן הסיפור. על זמן התקרבותו של חתן המגיד יש לנו עדות ישירה מר' נתן הכותב 'וישב שם' [בזלאטופוליה, כמבואר מתוך ההמשך] ב' שנים רצופים וקירב שם הרבה אנשים להשי"ת וגם הצדיק מוה' יצחק אייזיק ז"ל נתקרב שם' (חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו, סי' יא).

9 בחיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת המתקרבים אליו, סי' פט, מסופר על 'איש אחד מטירהאוצע שהיה דרכו בכל עת לבוא אליו [אל ר' נחמן] רגלי מטירהאוצע לברסלב שהם י"ד פרסאות שלנו הגדולים'. כך היו פני העיר בזמן המגיד. אך לא לעולם חוסן. כשנתחדשה המחלוקת על חסידות ברסלב בשנת תקצ"ד, אחרי פטירתם של ר' נחמן ושל הסבא משפולה גם יחד, ואירגון המחלוקת היה אז בידי הצדיק ר' משה צבי מסאווראן (והמלחמה היתה עזה יותר משהיתה בימי ר' נחמן, כפי שיבין כל הקורא במכתבי ר' נתן אל בנו ר' יצחק משנות תקצ"ד—צ"ה) [תקצ"ה—תקצ"ט]. המגיד מטירהוביצה לא היה עוד בחיים והעיר נעשתה לאחד המקומות המסוכנים ביותר לחסידי ברסלב; זה יוצא בבירור ממכתבי ר' נתן הנ"ל: 'בעיר טירהאוצע בוער עתה המחלוקת מאד מאד והרב ר' איציק חתן המגיד זצ"ל ברח מביתו, ולאחד מאנ"ש הכו מכת מות ונסע לשם דאקטאר לעשות סלעדסטווא [חקירה משפטית]' (מכתב מיום א' שמיני תקצ"ה, עלים לתרופה, תשט"ו, דף עז ע"ב). במכתב אחר שנכתב פחות משבועיים אח"כ בערב שבת פ' מצורע תקצ"ה (שם, דף עט ע"א) מעיר ר' נתן בתיאור הצרות שירדו על כת ברסלב: 'ובוודאי שמעתם מה שנעשה בטירהאוצע'. תהליך דומה של שינוי-החזיתות אירע בעיר ברסלב, שבימי ר' נחמן היה נחשב למקלט בטוח ביותר, ואילו בשנת תקצ"ה נאלץ ר' נתן לברוח משם לאומאן ומשם לטשהרין מפני הרדיפות (כפי שעולה מן המכתבים שכתב בתקופה זו, עיין עלים לתרופה, דף סז). אבדן דעת-הקהל האוהדת לחסידות ברסלב בטירהוביצה אפשר לייחס לפטירת המגיד ר' יקותיאל (המופיע במכתבו הנ"ל של ר' נתן בברכת המתים), אבל ספק אם לא היו גם גורמים אחרים. השתנות המצב במשך חמש-עשרה שנים מן הקצה אל הקצה בעיר ברסלב אין בידי להציע לה טעם, אולם עצם העובדה ההיסטורית אינה מוטלת בספק. שיטות-התעמולה והרדיפות האנטי-ברסלביות של הצדיק מסאווראן וכן שיטות ההגנה של ר' נתן ואנשיו בשנות תקצ"ד—צ"ה [תקצ"ה—תקצ"ט] ראויות לגיתות. ההבדל הרב המבדיל בין שיטות אלו לשל הסבא משפולה ור' נחמן בדור הקודם בולט לעין [עיין: 'חסידות ברסלב', עמ' 209—211].

היה לו אפוא לצפות להתנגדות רבה, בשעה שהפליג בשבחו של ר' נחמן ושל חסידי ברסלב בכלל בטירהוביצה. לפיכך שתיקתו של הברדיטשבאי בקהילות שלא נטו לאהדת ברסלב היה בה כדי להכאיב פי כמה. אין כל רמז, אפילו קל, שר' לוי יצחק הצטרף או נטה לחולקים על ר' נחמן, אבל מאידך גיסא לא היה מוכן לעמוד בפומבי לצדו וללחום מלחמתו. העובדה הזאת מונחת ביסוד ההסבר, שהברדיטשבאי נותן לחסיד ברסלבי על התנהגותו התמוהה לכאורה: אין לו כל סיכוי שיצליח לשנות את דעת-הקהל על-ידי התערבות פומבית לטובת ר' נחמן, ולא זו בלבד אלא עשויה המחלוקת להתפשט גם עליו. מטעם פוליטי זה, ורק משום זה, הוא שומר על שתיקה בפומבי במחלוקת הגדולה הסובבת את ר' נחמן. אופייני הוא למצב-הדברים, שר' נחמן והמסורת הברסלבית אחריו מקבלים באהבה אפילו שתיקה זו ומפרשים אותה בצירוף הידידות שביחסים הפרטיים כסימן של אהדה: ברור שבבידודו הטוטאלי של ר' נחמן אפילו שתיקה זו מצד גדול ובעל השפעה בחסידות אוקראינה היה לה ערך רב. ר' נחמן הפליג כמה וכמה פעמים בשבחי ידידו הר' לוי יצחק והדגיש, שביקורתו הקטלנית על ה'מפורסמים' של דורו אינה חלה על ר' לוי יצחק מברדיטשוב¹⁰. ובאמת הערותיו על ר' לוי יצחק תמיד מלאות חמימות ואהבה. הידידות נמשכה כל ימי המחלוקת הארוכה עד פטירתו של הברדיטשבאי בשנת תק"ע, כשנה לפני פטירת ר' נחמן, ובוודאי אופייני הוא לטיב הידידות שאנשי ר' נחמן ניסו להסתיר בפני רבם את השמועה על פטירת ידידו היחיד¹¹. ר' נחמן הצליח להשתחרר ממחנק אוירת-הבידוד רק

10 'כי באמת אף על פי שאמרתי שאיני מחזיק מהם [מהצדיקים] היינו שהם אצלי אין ואפס... אעפ"כ הרב מברדיטשוב הוא גדול בעיני מאד'. חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולות השגתו סי' ל, ועיין שם, עבודת ה', סי' קמז: 'דאס ווייסטו נישט אז דער בארדיטשובר רב זאגט דער בורא, שפריצט אים פייער פון דיא אוגין'; שם, עבודת ה', סי' קה; שם, עבודת ה', סי' קצג. ר' נתן מספר: '...ועוד דיבר עמי מגדולת הרב הגאון החסיד מברדיטשוב זצ"ל' (ימי מהרנ"ת, דף ל ע"ב). הוא קרא לידידו: 'פאר ישראל, פאר הקהילה שלנו' (דהיינו פאר קהילת הצדיקים), עיין ס' שיחות והתעוררות, דף כו ע"ב. חסידי ברסלב יודעים לספר על טביעת-עיניו של הברדיטשבאי להכיר בפרצופו של ירא-שמים ברסלבי, וכשנפגש פעם בר' יצחק אייזיק, חתן המגיד מטירהוביצה, 'נתבהל מאד מצורתו, ושאל למי הוא מקורב. ואמרו לו שהוא מקורב לרבינו זצוק"ל. ענה ואמר [הברדיטשבאי] "אה ווא איך פאר דאך ארום, זעה איך אז ווי עפעס רעכטס, האט ער פארכאפט" (אבני"ה ברזל, תשכ"א, עמ' כט סי' כח).

11 עיין ימי מהרנ"ת, דף כו ע"א. ר' נחמן אמר בבכייה ובהתרגשות עצומה התורה 'בראשית לעיני כל ישראל' (ליקוטי מוהר"ן תנינא סי' סז) לפני שנודע על הסתלקות ר' לוי יצחק, ור' נתן מפרש על-פי רמזים מסוימים, שאותה תורה סובבת על הסתלקות הידיד ר' לוי יצחק ונאמרה ברוח-הקודש קודם שהגיעה השמועה על פטירתו של זה. על-כל-פנים, ר' נתן משאיר גם את האפשרות האחרת, דהיינו שר' נחמן אמר אותה תורה על עצמו: 'ויש בזה עוד דברים בגו, כי באמת עיקר ההספד הנ"ל הנאמר בהתורה בראשית הנ"ל, נאמר על עצמו וכו' (שם, דף כו ע"ב). [השווה להלן, פרק שלושה-עשר, עמ' 232—233, הערה 42.]

לזמן קצר, ובתקופת משבר קשה בחייו: בעת נסיעתו המפורסמת ללמברג, ששם ביקר אצל רופאים ועסק ברפואות מחלת השחפת שלו. בלמברג הגאליצאית לא היו המחלוקות המקומיות של פודוליה ידועות לפרטיהן, וכשהחליט כאן להדפיס את ספרו ליקטורי מוהר"ן¹² הצליח לאסוף באותו אביב תקס"ח ארבע הסכמות¹³.

12 על ההחלטה הזאת שנפלה סופית בלמברג עיין במאמרי 'סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן (קמא) דפוס ראשון', קרית-ספר, מא (תשכ"ו), עמ' 557—563 [להלן, עמ' 251—256].
13 עיין להלן, עמ' 262—265 [המהדיר].

פרק שני

ר' נחמן על המחלוקת עליו

Das war der Mann, der immer wiederkehrt,
wenn eine Zeit noch einmal ihren Wert,
da sie sich enden will, zusammenfasst.
Da hebt noch einer ihre ganze Last
und wirft sie in den Abgrund seiner Brust. (R. M. Rilke)

חלום-בלהות זה סיפר ר' נחמן מברסלב כשנה לפני הסתלקותו:
'כסליו תקע פה ברסלב¹ חלום: הייתי יושב בביתי (היינו בבית הקטן שהוא
יושב בו)² ולא הי' שום אדם נכנס אצלי. והי' תמוה בעיני, ויצאתי לחדר הב' וגם

1 רשימות מתוארכות מופיעות בחיי מוהר"ן על-פירוב משנות תקס"ט ותק"ע; נראה
שר' נתן הנהיג את נוהג התאריך באופן שיטתי רק בשנתיים האחרונות לחיי ר' נחמן.
עיי' למשל תאריכים אלו שבספר חיי מוהר"ן: תקס"ט (שם, שם, סי' ו); יום ב כ"ד אייר תק"ע
(שם, ח"א, סיפורים חדשים, סי' ה); תקס"ט (שם, שם, סי' ו); יום ב כ"ד אייר תק"ע
באומין (שם, שם, סי' יג); יום ה וילך בין כסא (כך!) לעשור תק"ע לפ"ק פה ברסלב
שם, שם, סי' כא); יום א כ"ה ניסן תק"ע (שם, ח"ב, גדולת השגתו, סי' מ); שנת
תקס"ט במוצאי שבת (שם, שם, סי' מא); יום ד תרומה תק"ע (שם, ח"ב, מעלת תורתו,
סי' ה); ליל שבת חזון תקס"ט (שם, ח"ב, עבודת ה', סי' כא); יום א' אחר שבת נחמו
תקס"ט (שם, ח"ב, עבודת ה', סי' ג); יום ד אלול תקס"ט ברסלב (שם, גדולת השגתו,
סי' כט); במוצאי שבת פ' נח שנת תק"ע (שיחות השייכים [כך!]) לסיפורי מעשיות,
סי' ב); אור ליום ב פ' נח תק"ע (שיחות הר"נ, סי' קצו). בניגוד לשפע זה של תאריכים
משנות תקס"ט ותק"ע ישנם רק תאריכים בודדים משנים קודמות, כגון שנת תקס"ה (שם,
סיפורים חדשים, סי' א); שנת תקס"ז ברסלב פ' ויחי (שם, שם, סי' ב).

2 ר' נחמן לא עבר לאומאן עד אחרי פסח תק"ע, ובכסלו ישב עדיין בברסלב. המעשה
נרשם בידי ר' נתן מיד לאחר שסופר, או בסמוך לכך, בברסלב. הפירוש שבסוגריים:
'(היינו בבית הקטן שהוא יושב בו)', בהשתמשו בלשון הווה, מוכיח שהמעשה הועלה
על הכתב עוד בהיות ר' נחמן בברסלב עד ראש חודש אייר תק"ע (עיי' חיי מוהר"ן,
ח"א, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' א). אילו כתב ר' נתן אחרי אייר תק"ע היה בוודאי
כותב 'בבית הקטן שהוא יושב בו', בלשון עבר. תקופה אחרונה זו לישיבתו בברסלב
הצטיינה בפוריות ספרותית גדולה, כעדותו של ר' נתן: 'באותו החורף תק"ע הנ"ל אמר
כמה תורות, וגם סיפר כמה מעשיות גדולות ונוראות, דהיינו המעשה הנ"ל של ב' בנים
שנחלפו ומעשה של הבעל תפלה ומעשה של הז' בעטלירש, כולם סיפר באותו החורף
הנ"ל עד הפסח. ואחר פסח יצא מפה [ברסלב] לאומאן להסתלק שם כמבואר במ"א
[במקום אחר]... ודיבר עמי מזה באומאן, ואמר: בחורף העבר אמרתי הרבה תורה
ומעשיות בברסלב, והי' מתגעגע על שעתה באומאן אינו יכול לדבר ולגלות כל כך'
(ימי מהרנ"ת, דף כז ע"א).

שם לא הי' שום אדם. ויצאתי לבית הגדול ולביהמ"ד, ולא הי' שם ג"כ שום אדם. ויישבתי בדעתי לצאת אל החוץ, ויצאתי לחוץ וראיתי שעומדי ב"א [בני אדם] עגולים עגולי', ומתלחשים זה עם זה, וזה מתלוצץ ממני וזה משחק בי וזה מעיז פנים כנגדי וכיוצא. ואפילו האנשים שלי היו ג"כ כנגדי, קצת העיזו נגדי וקצת התלחשו בסוד ממני וכיוצא כנ"ל. וקראתי לאחד מאנשי, ושאלתי אותו: מה זאת? והשיב: איך עשיתם כזאת? הייתכן שתעשו חטא גדול כזה?³ ואני לא ידעתי כלל על מה הם מתלוצצים עלי. ובקשתי את האיש הנ"ל שילך ויקבץ איזה אנשים מאנ"ש [מאנשי שלומנו], והלך מאתי ולא ראיתיו עוד. ויישבתי בעצמי מה לעשות, ויישבתי עצמי להפליג עצמי לאיזה מדינה אחרת. ובאתי לשם והי' שם ג"כ כן, שהיו עומדים שם ג"כ ב"א ודיברו מזה, כי גם שם יודעים הנ"ל. ויישבתי עצמי לישוב באיזה יער, ונקבצו אלי חמש אנשים מאנ"ש והלכתי עמה' ליער וישבנו שם. וכשהיינו צריכים לאיזה דבר מאכל וכיוצא, היינו שולחים אחד מהאנשים הנ"ל וקנה לנו מה שהיינו צריכים. והייתי שואל אותו אם נשקט הרעש, והשיב: לאו, כי עדיין הרעש חזק מאד. בתוך שהיינו יושבים שם בא זקן אחד וקרא אותי ואמר שיש לו איזה דבר לדבר עמי, והלכתי עמו והתחיל לדבר עמי. ענה ואמר: האתה תעשה כזאת? ואיך אין אתה מתבייש בפני אבותיך, נגד זקניך ר' נחמן ונגד זקניך הבעש"ט ז"ל? ואיך אין אתה מתבייש מתורת משה, ומאבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב וכו'? מה אתה סבור, שתשב כאן? האם אתה יכול לישוב כאן תמיד? הלא המעות שלך יכלה, ואתה איש חלש ומה תעשה? וכי אתה סובר שתפליג לאיזה מדינה? ממה נפשך: אם לא ידעו שם מי אתה, לא תוכל להיות שם, כי לא יתנו לך מעות; ואם ידעו מי אתה, ג"כ לא תוכל להיות שם כי גם שם ידעו מזה! השבתי לו: מאחר שהוא כן, שאני מגורש כזה וכו', יהי' לי עוה"ב. השיב לי: עוה"ב אתה סבור שיהי' לך? אפי' בגיהנום לא יהי' לך מקום להטמן שם⁴ כי עשית חילול השם כזה! השבתי לו: לך לך, הייתי סובר שתנחמו אותי ותדברו על לבי, עכשיו אתם עושים לי יסורים, לכו לכם. והלך מאתי הזקן הנ"ל. ובהיותי יושב שם, יישבתי עצמי: מאחר שאני יושב כאן זמן רב כזה, יכולים לשכוח לגמרי את הלימוד. וצויתי לאיש הנ"ל, ששלחנו לעיר בשביל צרכינו, שיבקש שם איזה ספר ויביא לנו והלך אל העיר ולא הביא ספר. והשיב שאי אפשר להביא, כי בוודאי אסור לגלות בשביל מי צריכין הספר, ובהצנע א"א [אי-אפשר] למצוא ספר. והי' לי יסורים גדולים על שאני נע ונד, וגם אין לי שום ספר כי יכולין לשכוח את הלימוד לגמרי. אח"כ חזר ובא הזקן הנ"ל ונשא ספר תחת זרועותיו, ושאלתי אותו: מה אתם נושאים? והשיב: ספר. אמרתי לו: תנו לי הספר! ונתן לי. ולקחתי אותו, ולא ידעתי כלל איך להניח את הספר, ופתחתי את הספר ולא ידעתי בו כלל, והי' דומה בפני כלשון אחר וככתב אחר, כי לא

3 בדפוס ראשון (לעמבערג 1874, דף יד ע"א) הומתק הניסוח: 'שתעשו דבר כזה'.
4 התיבות 'אפי' בגיהנום לא יהי' לך מקום להטמן וכו' וכן התיבות 'כי עשית חילול השם כזה' חסרות בדפוס א של חיי מוהר"ן (דף יז ע"א), אבל נמצאות בדפוס ירושלים תש"ז, המכיל טכסט שלם יותר.

ידעתי בו כלל כלל לא. והי' לי יסורי גדולים מזה. והייתי מתיירא גם מהאנשים האלו הנ"ל שהיו עמי, שכשיתוודע להם זאת, אולי גם הם יפרדו ממני. ושוב קרא אותי הזקן הנ"ל לדבר עמי והלכתי עמו, והתחיל שוב לדבר כנ"ל: איך עשית כזאת, איך אין לך בושה? הא אפי' בגיהנום לא יהי' לך מקום להטמן שם כנ"ל⁵. אמרתי לו: אם הי' אומר לי כזאת אדם מבני עולם העליון הייתי מאמין לו. השיב: אני משם, והראה לי דבר שהוא משם⁶. ובא על דעתי המעשה של הבעש"ט ז"ל הידוע⁷, ואז הי' סבור הבעש"ט ז"ל גם כן שאין לו עוה"ב, ואמר: אני אוהב את השי"ת בלי עוה"ב. והשלכתי את ראשי לאחורי במרירות גדול מאד. וכאשר השלכתי את ראשי כך, באו אלי ונתקבצו אלי כל הנזכרים למעלה שאמר לי הזקן להתבייש מהם, היינו זקיני והאבות וכו' וכו' ואמרו לי הפסוק ופרי הארץ לגאון ולתפארת, ואמרו לי: אדרבא נהי' מתפארין בכם! והביאו לי כל האנשים שלי ובניי (כי גם בניי נפרדו ממני בתחילה בעת הנ"ל), ודיברו על לבי דברים כאלו, ההיפך מהנ"ל. מה שהשלכתי את ראשי, אם הי' אדם שעבר ח' מאות פעמים על כל התורה כולה, אם הי' משליך את ראשו במרירות כזה, בוודאי היו מוחלין לו. ושאר הטוב איני רוצה לספר לכם, כי בוודאי הי' טוב⁸.

בלשון-אני של חולם חלום-בלהות סיכם ר' נחמן מברסלב סמוך לפטירתו, פחות משנה אחת קודם מותו, את פרשנות חיי עצמו⁹, כפי שהיא נתגבשה בתוך מערכת-הקואורדינטים של הרגשת-בושה ושל תודעת-אשמה — שני יסודות בנפשו של ר' נחמן שחברו להם יחדיו, חדרו זה לתוך זה, חיזקו זה את זה ונאבקו זה עם זה, כשהם יוצרים בכך את אישיותו הסבוכה. קולות האנדרלמוסיה של הוקעה-לראווה מדברים מתוך חלום-הבלהות, של הוקעה-לראווה בנקודה רגישה ביותר ובצד פגיע ביותר של חיי ושל אישיותו. שום אדם שביקש לחלוק עליו לא יכול היה להציב את נפשו של ר' נחמן כמטרה לחץ פוגע, אלמלא תודעת-הפגם המעיקה שקיננה בעמקי אישיותו של ר' נחמן קודם שאותם מעשים הוצגו לראווה על-ידי זולתו. כך משתזרות למסכת אחת גדולה שתי ההרגשות הללו; הבושה מתייחסת לחברה המקיפה אותו ותודעת-החטא שכולה דתית מתייחסת לתחום שבין אדם לקונו.

5 התיבות 'הא אפי' בגיהנום לא יהי' לך מקום להטמן שם כנ"ל' ליתא בדפוס א, ובמקומן גורס דפוס א: 'וכו'. גם מכאן ברור שיש כאן השמטות של צנזורה פנימית בדפוס א ולא הוספות בדפוס המאוחר. מגמת ההמתקה של הדפוס הראשון גלויה לעין.

6 התיבות 'הראה לי דבר שהוא משם' אינן נמצאות בדפוס א, ובמקומן יש שם 'וכו'.
7 עיין, למשל, ס' עדת צדיקים, מהדורה חדשה, ירושלים, תשי"ט, עמ' י—יא. והשווה: אברהם יערי, 'שתי מהדורות יסוד של שבחי הבעש"ט', קרית-ספר, כרך לט, תשכ"ד, עמ' 394—395 [המהדיר].

8 חיי מוהר"ן, ח"א, סיפורים חדשים, סי' יא.

9 על תורת ברסלב כשיבה בדין על עצמו, כשר' נחמן הוא הסניגור והוא הקטיגור, עיין במאמרי 'עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן מברסלב', תרביץ כז (תשי"ח), ספר-היובל לג. שלום, עמ' 359—360 [להלן, עמ' 151—152]. במערבולת ההאשמה העצמית נשכח לעתים מלב ר' נחמן תפקידו של הקטיגור הראשי ר' אריה ליב משפולה, שמילא את חללה של פודוליה בקיטרוגו על ר' נחמן.

קול הברה נפל על פגם בחייו של החולם-בהקיץ, וחלום-הסיוטים שלו משקף את אימת הבידוד וכן את הבידוד הממשי הבא בעקבות האימה הזאת, עד שאי אתה יודע אם בידוד ממשי זה תוצאת האימה הוא, או תוצאת החטא, או עונש על האימה, או עונש על החטא. הניסיון הנפשי ההורס של היות מוחרם ומנודה, של היות חשוב בעיני עצמו ובעיני אחרים אדם שאינו מן היישוב, ניסיון זה בעצמו מבודד את האדם ועושהו כמי שאינו מן היישוב.

הרגשת-הבושה ותודעת-האשמה — לכאורה האחרונה עשויה שתיחשב כעין פרי ההפנמה אשר לראשונה, והראשונה לכאורה אינה אלא צידה החיצוני של האחרונה. הבושה היא תגובתו של היחיד לגינויו הישיר או העקיף בידי החברה, המעבירה עליו את שבט ביקורתה. בין כך ובין כך מחיצה מבדלת בין היחיד לבין החברה שבה הוא נמצא, היחיד אינו חש את עצמו חלק אורגאני בה, אלא הוא אבר מדולדל שלה. במצב הזה אין היחיד חש את עצמו בעל הכרעות, אלא הוא מתמסר כולו לתודעת-החטא שלו, לשבט או לחסד, ותודעת-חטא זו מתלבשת בהרגשת בושה חברתית.

אולם אין מענייננו לעקוב כאן אחרי המתרחש בממש במעמקי הנפש, כדי למצוא כיצד התהוותה בפועל-ממשיות התודעה של בושה ושל חטא. תפקידם של טורים אלו הוא רק לברר את פרשנותה העצמית של תודעת-חטא זו ושל הרגשת-אשמה זו. לדעת חוקרי-הנפש, שתי אלו אדוקות בקונפליקט עמוק יותר בתוך האישיות פנימה, קונפליקט המתגלע בשתי הרגשות-יסוד אלו; אבל לא מחקר-הנפש הוא ענייננו כאן, אלא התודעות והאידיאולוגיות למיניהן, המתגבשות ועולות מתוך נפש זו הממורטת עד כדי חולניות.

מלבד השאלה ההוריוזנטאלית הגדולה של החברה שמסביב, של דעת-הקהל האופפת אותו, הרי המוחרם והמנודה בעיני עצמו כבעיני סביבתו תוהה על השאלה הוורטיקאלית הגדולה: מניין באתי ולאן אני הולך? מי היו אבותי ומי הם בני? מה הם לי? זוהי בעיה המטרידה לא פחות מן השאלה החברתית ובושתה: היכן רציפות-הדורות האינטימית ביותר, זו הגנוזה בדם? להיכן אני שייך והיכן הם אותם השייכים לי, לא שייכות של חברה אלא שייכות של דם? שאלת הזהות של היחיד המבודד עולה מתוך מועקת התודעה, הן בצורת הפגם החברתי והן בצורת החטא הדתי. בוש ונכלם עומד המבודד בחברת דורו כבחברת העבר והעתיד, הם אבותיו ובניו. נתגלה ברבים קלונו של המבודד, וקלון זה אינו אלא תגובה לנגע או למעשה שביקש להצניעם — והרי הבושה חושפת בעייתיות עמוקה יותר, שבה מתגלים צדדים מכוסים של אישיותו המזמינים ביקורת והתקפה לרוב. הוא עצמו מיטיב לדעת זאת מכל מבקריו ומתקיפיו, מכל החולקים עליו. כאן טמונה הדיאלקטיקה של האדם שנפל קרבן קודם-כול לביקורתו שלו על עצמו, ואחר-כך, בהכרחיות-של-ברזל, נפל קרבן לביקורת החולק או החולקים עליו, שאין מנוס מפניהם משום שביקורתם עליו וביקורתו על עצמו מזדהות בתוכנו, אם כי כנראה לא בפרטי פרטיות. מי שמתוך הרגשת-האשמה החולנית שלו נפל קרבן לביקורת עצמית קטלנית, בידוע שיפול קרבן לחיצי מתנגדיו השנונים.

תודעת-אשמה ללא-גבול מתגלית לפנינו בחלום-לא-חלום זה, שהארטיקולאציה הקיצונית שלו חברתית: מי שעשה מעשה שאינו עולה בשם, מי שחטא חטא נטול-הכינוי ומשולל-הביטוי, מוצא את עצמו מבודד מסביבתו, שאין לה עבורו אלא ליצנות והתלחשות ולעג אין-חקר. לשווא יסע למרחקים, יהגר למדינה אחרת — שמעו הולך לפניו, אין לו מפלט בשום מקום בעולם. ידידיו ואנשי-שלומו נושרים נשירה מבוהלת¹⁰, והיקפו החברתי מצטמצם והולך עד שהוא עומד על אנשים אחדים; ואף בפני אלו נמנע המבודד, שפעם היה מנהיג, מלגלות את מצפונו לבו: הרי שכח את אותיות הספר! אין לך ביטוי חריף יותר לבטא בו את הגלות הנפשית הפנימית שבה הוא מוצא את עצמו בתוך גלותו החיצונית, הגיאוגרפית והחברתית. הספר, מכלול כל דת ומסורת ישראל, הפך בשבילו כתב זר ומוזר. ההתנכרות החברתית לא היתה אלא ההקדמה החיצונית להתנכרות הפנימית, שאיש אינו יודע עליה, והיא מבדילה כחומת-ברזל בינו לבין מסורת אבותיו.

שאלת הזהות עולה ובוקעת מתוך נפתולי האשמה ונפתולי הבושה: מי הוא המבודד הזה שר' נחמן מהורודנקה ור' ישראל בעש"ט היו זקניו, ואברהם ויצחק ויעקב האבות הקדושים היו אבותיו, וכיצד ימצא זה את מקומו בשלשלת הדורות? שלושה מוטיבים אדירים משתלבים כאן: בעיית האשמה, שהיא דתית, בעיית הבושה, שהיא חברתית, ובעיית זרע קדושים, שהיא תולדתית, ושלושתן מאוגדות זו בזו עד שלכאורה אין אתה רואה כיצד יותר הסבך.

שלוש פעמים מופיעה בחלום אישיות ספק מוזרה, ספק מופלאה: הלא הוא מי שנקרא כאן 'הזקן'. הוא אינו המעורר את המחלוקת — הרי ההתלחשות וההתלוצצות של המקורבים אליו ביותר התחילה עוד קודם שהגיע הזקן אל הבמה, ואפילו עקירתו של הנאשם למדינה אחרת בגלל רמזי-ההאשמות הסתמיים והעקיפים נעשתה עוד קודם שהופיעה דמות הזקן. מי הוא הזקן הזה שאינו הגורם להתפרצות ה'רעש', היינו המחלוקת, אלא הוא מדבר ישר אל הנאשם ואומר לו בפניו מה שאתרים מבטאים כנראה אך בהתלחשות ובהתלוצצות? התיבה 'זקן' שגורה בכל הספרות הפרסלבית ככינוי לחולק הגדול על ר' נחמן, הוא ר' אריה ליב משפולה, שהיה ישיש מופלג בימי ר' נחמן הצעיר והוא שאירגן את רדיפת ר' נחמן לכל הפחות החל משנת תקס"א, והדברים ידועים. סתם 'זקן' בכל מקום בספרות פרסלב הוא ר' אריה ליב, ואין ספק כי כך הוא גם בחלום שבו אנו עוסקים. דמותו של הזקן אינה מצוירת כאן מתוך שנאה. אין מופיעים בדמות דיוקנו קווים שטניים. הזקן אינו מבקש את רעתו של הנרדף, ופניות אישיות אינן מניעות אותו. לכאורה הוא המוכיח האמיתי המדבר בשם האבות, ודווקא מתוך קריאתו לעימות בין

10 ר' נחמן ראה בנשירת חסידיו אפשרות תמידית. הפיתוי להצטרף אל החולקים עליו כה גדול, עד ששום חסיד פרסלבי אי-אפשר לחושבו נאמן עד יום מותו: 'כן שמעתי בעצמי — כותב ר' נתן — שאותן שנפטרו כבר, הם בוודאי מאנשיו כי אותן שהם בחיים עדיין הם בסכנה גדולה' (חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' יז).

הנאשם ובין אבותיו הקדושים הוא שואב את כוח-סמכותו. הוא אינו מבטיח כפרה לנאשם, אלא דווקא את ההיפך: בושה הוא מבטיח לו לנאשם בעולם הזה ובעולם הבא, והוא מאיים עליו כי 'אפילו בגיהנום לא יהיה לך מקום להטמן שם, כי עשית חילול-השם כזה'. אין לזקן ארשת-פנים של רוע-לב, והנאשם — הוא ר' נחמן עצמו — אפילו חשב לרגע שהזקן בא לנחמו. בהופעתו השנייה נושא הזקן ספר בידיו — דבר שהנאשם ביקש אותו מזמן, אלא שבגלל המחלוקת עליו לא יכלו אנשיו המועטים ששרדו לו להשיגו עבורו. והנה עכשיו מתגלה למבודד תגליתו העצמית הכאובה ביותר: אבד לו קשרו עם מסורת אבותיו — והוא לא הרגיש ולא ידע זאת, עד שעת העימות שלו עם הספר הפתוח המסמל את התורה, את המסורת, את אבותיו, את הבעש"ט, את ר' נחמן מהורודנקה, ואת אבותיו הראשונים אברהם, יצחק ויעקב. בהלתו ותדהמתו של המבודד עולות על כל הצפוי, והוא מנסה להסתיר את תגליתו זו מפני אנשיו שנשארו נאמנים לו, אך ורק מתוך שאין הם יודעים את מצב נפשו וסתריה.

הזקן מופיע בשלישית, וגם הפעם לא כמלשין שטני אלא כמוכיח גדול, בעל עוצמה ראשונית. כמעט שהיינו חושבים אותו לקולו הפנימי או למצפונו של המבודד, אלא שהזקן מדבר תמיד אל הרגשת-הבושה החברתית של המבודד ולא אל תודעת-האשמה הדתית שלו. הלא המתלחשים והמתלוצצים הראשונים, שהופיעו עוד קודם להופעתו הראשונה של הזקן דיברו על חטא; על-כל-פנים דוברים — הנקרא בחלום 'אחד מאנשי' — דיבר על חטא ולא על בושה. הוא אמר למי שאנשיו הלכו ונשרו ממנו: 'איך עשיתם כזאת, היתכן שתעשו חטא גדול כזה?' ובוזה הוא נבדל לטובה מן הזקן, שכל דיבוריו סובבים לא על ציר החטא אלא על ציר הבושה דווקא.

עלינו להתבונן בתגלית האיומה של שיכחת אותיות הספר כדי להבינה, אם הדבר אפשרי, עד תומה. ר' נחמן נהג לרמוז לעצמו בכינוי התלמודי 'זקן ששכח תלמודו'¹¹: זהו תיאור עצמי של אדם היודע את נגעי לבבו ופצעיו, והכינוי שבו הוא מכנה את עצמו נראה בעליל ככינוי-נגד לכינוי 'הזקן', שבו הוא כינה את מתנגדו הראשי הסבא משפולה. שהרי יש שהוא יוצא בפולמוס קשה נגד זקנים ומאריכי ימים שבדור שמהם יניקת נחש חכמת הטבע¹², וברור שכוונתו בכך לזקן הידוע, שבו תולה ר' נחמן את קולר התפשטות הכפירה בהשגחה, היא הכפירה של חכמת הטבע. כנגד דמותו של זקן זה מעמיד הוא את דמות עצמו, את 'הזקן

11 'הזהירו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, דאמרינן לוחות ושברי לוחות מונחות בארון', ברכות דף ח ע"ב; וכן בירושלמי מועד קטן פ"ג ה"א: 'זקן ששכח תלמודו מחמת אונסו נוהגין בו כקדושת ארון'. נראה שכאן מקור חשיבותו של מושג הארון בברסלב, ואין כאן המקום להאריך בזה. בסנהדרין דף צו ע"א אין הארון נזכר: 'הזהירו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו'.

12 ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' ד, אות ח.

דקדושה'¹³, המתכנה גם בכינוי הלקוח מספר הזוהר: 'סבא דסבין'¹⁴. הרי בידינו עדותו של ר' נתן, תלמידו של ר' נחמן: 'פ"א יצא מפיו הקדוש על עצמו ואמר בזה"ל, אני סבא דסבין'¹⁵; הוא, ר' נחמן הצעיר, הוא הזקן האמיתי, ולא הסבא משפולה. לזיקנה מופלגת זו שירדה כרוכה עם גיל צעיר יש מימד משיחי, ור' נחמן אומר על משיח 'שעבר עליו מה שעבר מיום בריאת העולם, וסבל מה שסבל, ואחר כל זה בסוף יאמר לו הש"י בני אתה אני היום ילדתיך (תהלים ב). והדבר תמוה ונפלא מאד לכאורה. אך כל זה מחמת גודל עוצם שכלו של משיח לפי גודל מדריגתו שיאחו אז, ומחמת הפלגת עוצם מעלת שכלו שיגדל אז מאד מאד, ע"כ יהיה כל הזמן שעבר עליו מיום בריאת העולם עד אותו הזמן כולו אין ואפס ממש ויהיה ממש כאלו נולד היום, כי יתבטל כל הזמן בשכלו שיהיה גדול מאד, וע"כ יאמר לו הש"י אני היום ילדתיך, היום ממש כי כל הזמן שעבר אין ואפס לגמרי'¹⁶. תפיסת הזמן השייכת למשיח, שהוא כאחת זקן ועול-ימים, מבוארת במה שנאמר בראשית התורה הזאת: 'הש"י הוא למעלה מהזמן כמובא, וזה הענין הוא באמת דבר נפלא ונעלם מאד וא"א [ואי-אפשר] להבין זאת בשכל אנושי. אך דע שעיקר הזמן הוא רק מחמת שאין מבינים, דהיינו מחמת ששכלינו קטן. כי כל מה שהשכל גדול ביותר, הזמן נקטן ונתבטל ביותר. כי בחלום, שאז השכל נסתלק ואין לו רק כח המדמה'¹⁷, אזי ברבע שעה יכולים לעבור כל השבעים שנה¹⁸. כאשר נדמה בחלום, שעובר והולך כמה וכמה זמנים בשעה מועטת מאד. ואח"כ כשנתעוררים מהשינה, אזי רואים שכל אלו הזמנים והשבעים שנה שעברו בחלום, הוא זמן מועט מאד באמת. וזה מחמת שאח"כ בהקיץ, אז חוזר השכל אליו, ואצל השכל כל

13 'גם נמצא בכת"י הק' [בכתיבת ידו הקדושה] אני זקן שבקדושה וכו' שמגלה דברים שכיסה עתיק יומין וכו' ' (חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' מט). במכתבי ר' נתן אל בנו ר' יצחק שנקבצו בספר עלים לתרופה נמצאות אזהרות עשרות פעמים בלשון זה: 'ועל כחו של זקן דקדושה תסמוך ותשען' (עלים לתרופה, גיו-יארק תשט"ו, דף ג ע"א ועוד בהרבה מקומות). הכוונה כמובן לר' נחמן המתכנה כך.

14 זוהר, ח"ג, קמד ע"ב.

15 חיי מוהר"ן ח"ב, גדולת השגתו, סי' לב. בצדק קושר ר' נתן את הכינוי הזה בדמות המופיעה במעשה בזי"ן בעטלערס, והוא ממשיך: 'ואם תסתכל ותבין בהמעש' הנוראה של ז' בעטלערס בהסיפור של הבעטליר הראשון שהי' עוור שאמר לו הנשר הגדול שהוא זקן מאד ואעפ"כ הוא יניק ולא התחיל לחיות כלל וכו', והי' זקן נגד כל הזקנים הנזכרים שם תבין קצת ענין זה'. אין באפשרותי למצות כאן את כל התכנים המשיחיים והפסיכו-לוגיים של זיקנה מופלגת הבאה כאחת עם גיל צעיר, שאותה מייחס ר' נחמן לעצמו בכמה וכמה מקומות בספרות הברסלבית.

16 ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' סא.

17 לפי התורות המפורסמות בספרי הפילוסופיה של ימי-הביניים, שהיו ידועים יפה לר' נחמן מברסלב (כפי שאפשר להוכיח בהוכחות פילולוגיות), אף-על-פי שהתנגד לעיון בהם ושיחותיו מלאות אזהרות חמורות נגד הלימוד בספרי פילוסופיה, שלפי הבנתו מתנגדים לאמונה. רק צדיק-האמת, היינו הוא עצמו, מטייל בפילוסופיה כדי להעלות נפשות ששקעו בה.

18 הכוונה, כנראה, למעשה שמסופר במסכת תענית דף כג ע"א על חוני המעגל, שישן שינה של שבעים שנה.

אלו השבעים שנה שעברו בחלום, הם רק רבע שעה אצלו. רק שבעים שנה ממש הם שבעים שנה גם אצל השכל שלנו, ובאמת בהשכל הגבוה למעלה משכלינו גם מה שנחשב אצלנו לשבעים שנה ממש, הוא ג"כ רק רבע שעה או פחות. כי כמו שאנו רואים שיכולין לעבור שבעים שנה בחלום ובאמת אנו יודעים אח"כ בשכל שלנו שהוא רק רבע שעה, כמו כן ממש מה שנחשב לפי שכלינו שבעים שנה ממש, הוא בשכל הגבוה למעלה יותר רק רבע שעה. רק שאין אנו מבינים זאת, כי גם בחלום אם הי' אחד בא אצלו בשעת החלום והיה אומר לו שכל זה שנדמה לו שעוברים ימים ושנים שבאמת אינם כלום, והכל הוא רק רבע שעה, בוודאי לא היה מאמין לו כלל, כי לפי הדמיון שבחלום נדמה לו שעוברים ימים ושנים ממש. כמו כן ממש אע"פ שאצלנו לפי שכלינו נדמה שזהו זמן של שבעים שנה, בשכל הגדול יותר הוא רק רבע שעה. וכן למעלה מעלה שבשכל שהוא גבוה עוד יותר למעלה, גם אותו הזמן שבשכל הגבוה משכלינו אינו נחשב שם... רק לזמן מועט ופחות מאד. וכן למעלה מעלה, עד אשר יש שכל גבוה כ"כ ששם כל הזמן כולו אינו נחשב כלל, כי מחמת גודל השכל מאד כל הזמן אין ואפס לגמרי, כמו שאצלנו השבעים שנה שעוברים בחלום הם רק רבע שעה באמת כנ"ל, כמו כן יש שכל למעלה משכל עד שהזמן נתבטל לגמרי¹⁹.

בהקשר הנוכחי אין אנו מעוניינים בתביעותיו המשיחיות של ר' נחמן מברסלב, אלא בעובדה שהכינוי 'זקן ששכח תלמודו' עשוי להיות חופף את הניסיון היסודי של המוחרם בסיפור חלום-בלהות שאנו דנים בו. למרות גילו הצעיר של ר' נחמן הרי שכח את אותיות הספר, ממש כזקן ששכח תלמודו, עד שאינו יודע אפילו כיצד להניח את הספר: 'ולקחתי אותו ולא ידעתי כלל איך להניח את הספר, ופתחתי את הספר ולא ידעתי בו כלל. והי' לי יסורי' גדולים מזה, והייתי מתיירא גם מהאנשים האלו הנ"ל שהיו עמי שכשתיוודע להם זאת, אולי גם הם יפרדו ממני'²⁰. העולה מזה היא התמונה של דמות מסובלת בייסורים: 'והיו לי יסורים גדולים מזה' ממש מכוון כנגד דמות-המשיח שהתנוצצה בתיאורו של ר' נחמן: 'משיח שעבר עליו מה שעבר מיום בריאת העולם וסבל מה שסבל'²¹. הדמות המשיחית הסובלת אינה מיוחדת לנצרות אלא היא מצויה על פני כל הספרות השבתאית.

19 ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' סא.

20 ר' נחמן היה, כאמור (למעלה הערה 10), רגיש ביותר לנקודה זו של נשירת חסידיו שהיתה עבורו בכל מקרה ומקרה תהליך מכאיב, כך סיפר בעצמו, לפי עדותו של ר' נתן: 'גם כשאחד נפרד ח"ו מחבורת הכשרים המקורבים אליו יש לו ג"כ כל צער הנ"ל, והזכיר אז אחד מחבריני שנפרד ממנו, והפליג מאד מגודל הצער והייסורים שיש לו מזה' (ימי מוהרנ"ת, ט ע"א).

21 גם דמות הצדיק — שהיא דמות משיחית בברסלב — מסובלת בייסורים, עיין למשל ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' ע"א: 'דע שקשה מאד להיות מפורסם, כי מה שהוא מפורסם הוא מזיק לו מאד, כי לפעמים צריך לסבול יסורין בשביל רבים כמה שכתוב (ישעיה נג) ובחבורתו נרפא לנו, כי מאחר שהוא מפורסם, ע"כ הוא בבחינות (שם) לכן אחלק לו ברבים. ע"כ צריך לסבול יסורין בשביל רבים, כי עליו נאמר ובחבורתו נרפא לנו... אבל יש צדיקים שמקבלים מעצמם יסורים עליהם בשביל ישראל...'.
[49]

ייסוריו של המוחרם הם ייסורים שבנפש על ששכח את כתב הספר ולשונו. אולם לייסורים פנימיים אלה מתלווה פחד מאוים שיש לו מימד חברתי: ר' נחמן מבקש להעלים את שיכחת האותיות, שאם ייודע דבר השיכחה בין אנשיו ההולכים ומתמעטים יישאר לבדו, שכן הכול יעזבוהו, אף אותם מעטים שעדיין נמצאים אתו בגלותו שביער. מחשבותיו של המוחרם רדוף אימת הבדידות מתנועעות שוב על פני שני מישורים, המישור הדתי והמישור החברתי, ודווקא צירופם של שני המישורים הוא המעמיד את תכונתה המיוחדת של נפש ר' נחמן. הפחד מפני הבדידות שאין אחריה כלום מתמזג עם הייסורים בשל אבדן יכולת הקריאה בספר, מכלול ירושת האבות.

מהי 'שיכחה' זו ומהו גדרה המדויק? האם פירושה הוא פשוט ההתנכרות לרעיונותיה של אמונת ישראל, כפי שזו באה לידי ביטוי בספרות הדתית? והאם התנכרות זו פירושה שרעיונותיה של דת ישראל קיפחו את כוח משיכתם על ר' נחמן, המופקר להשפעות הפילוסופיה השכלתנית שהוא עצמו החליט כי היא מנוגדת לדת ניגוד שאין לגשר עליו (ובזה דעתו שונה תכלית שינוי מדעת בעלי הפילוסופיה עצמם, שסבורים כי יש ויש התאמה בסיסית בין דת לפילוסופיה)? האם זוהי 'שיכחתו' של הזקן ששכח תלמודו, שיכחה של הרציונאליסט בעטיין של שיטות-פילוסופיה ראציונאליות, אנטי-דתיות לפי הבנתו המחמירה? אין ספק שר' נחמן העלה מתוך נסיונו הדתי המר את עניין הריסת הדת על-ידי הפילוסופיה השכלתנית. הפילוסופיה בשימוש לשונו היא: הריסת הדת, שכן מושג-האמונה שבידו מושג פולמוסי הוא בצורה קיצונית, ומנוגד לשכל²². ייתכן ששיכחת הזקן ששכח תלמודו היא גם 'שיכחה' מבחינה זו, דהיינו שהיא כעין החוורת תוכני אמונת ישראל שנפתחת להתקפות השכל.

פירוש זה היה מתקבל מאוד על הדעת אילו היו הטפסטים מכריחים אותנו לפרש את מושג ה'שיכחה' כשיכחה מתוך אפיקורסות ראציונאלית. אולם הטפסטים שבליקוטי מוהר"ן מדברים על שיכחה במובן אחר²³. 'שלשה הזהרות שהזהיר

22 עיין מה שכתבתי על מושג-האמונה הפאראדוקסאלי במאמרי 'הקושיא בתורת ר' נחמן מברסלב' שנדפס בספר 'עלי עי"ן', מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תש"ח—תשי"ב, עמ' 245—291 [להלן, עמ' 109—149], ועיין הערותי המיתודיות החדשות, שהנני מחזיק בהן בעבודה הנוכחית, במאמרי 'עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן מברסלב', תרביץ, כרך כז (ספר ג. שלום), תשי"ח, עמ' 358, הערה 1, ובפנים המאמר [להלן, עמ' 150]: הקושיות חלות על צדיק-האמת, ר' נחמן עצמו, שיש להאמין בו באמונה פאראדוקסאלית על אף הקושיות.

23 מתקבל מאוד על הדעת, שיש לקרוא את סיפוריו האליגוריים של ר' נחמן מבחינת מושגיו המשוקעים בספרו ליקוטי מוהר"ן. ההכרה שסיפוריו של ר' נחמן אינם סיפורים סתם, אלא שיש לייחסם אל כלל שיטתו, התנוצצה באחד ממאמרי הלל צייטלין, שכתב בלשון זו: 'ר' נחמן געניאלע מעשיות זענען נישט בלויז מיסטיש-אויפגעפאסטע סימבאליק. זיי זענען סיסטעם. זיי זענען שטרענג ביז אויף דאס לעצטע. דער געבוירענער מיסטיקער איז עקזאקט. אלס קינסטלער קען ער זיין אפילו געניאל — אבער פריי איז ער נישט, קען נישט זיין... ווען דער מיסטיקער ווערט דיכטער — בויט ער זיין דיכטונג

ר' יהודא בן בתירא מנציבין (סנהדרין צו ע"א), הזהירו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, והזהירו בוורידין כר' יהודא, והזהירו בבני ע"ה [עמי הארץ] שמהם תצא תורה, כי אלו השלשה בחי' הם כולם רומזים להתעלות הנפש והשכל²⁴ והתורה והזכרון. זקן זה ששכח תלמודו מחמת אונסו הוא בחי' מיתה וסכלות מחמת שכחה, אבל אונס רחמנא פוטרנו. והזהיר ר"י לכבדו, שע"י הכבוד יתבטל ממנו השכחה ויתגלה הנפש היינו זכרון התורה, כי שורש התורה²⁵ היא כבוד הש"י כמ"ש לכבודי בראתיו וכו', וכמ"ש חז"ל (אבות פו) אין כבוד אלא תורה²⁶. אם כן, שיכחת הזקן ששכח תלמודו ויצריך להיזהר בכבודו אינה אלא סכלות, שהיא כעין מיתה שבאה על הזקן בעל-כורחו ועל-כן הוא פטור מעונש. יתר על כן: יש אפשרות להתגבר עליה, על-ידי יחס של כבוד שנוהגים בזקן אומלל זה.

תוכן דומה מאוד של עייפות הנפש מופיע בתורה אחרת שבליקוטי מוהר"ן, אשר גם בה מדובר על זקן ששכח תלמודו מחמת אונסו. מדובר שם על עננים הבאים ומכסים את עיני הזקן: שיכחה ועננים דבר אחד הם לפי תורה זו. באופן מוזר למדי כבוד ה' נראה גם כאן דווקא בתוך העננים האלה המכסים את עיני הזקן ששכח תלמודו. אולם העננים נקרעים, דהיינו יורד גשם מרענן, שהם כמים קרים על נפש עייפה המחיים ומבריאם אותה: 'יש עייפות אל הנפש וצריך להבריא ע"י מים קרים... ומים קרים מקבלין ע"י בחי' רעמים ורעמים נעשין ע"י מה שנותנין כבוד לזקן ששכח תלמודו כמשרז"ל (ברכות ח ע"ב) הזהירו בזקן ששכח תלמודו שצריך ליזהר ולכבדו, ועי"ז נעשין רעמים, ומשם באים מים קרים להחיות הנפש כנ"ל. כי הרעמים נעשין ע"י שיוצאין אידיים וקיטורים חמים ובאים בתוך הענן ונתלהבים שם, ועי"ז נקרע הענן, ומוזה נשמע קול הרעם ופעולות הרעמים שע"י נתחלקין המים של כל מקום ומקום, כפי הצריך להשקותו במדה ובמשקל כפי הראוי לפי המקום, בבחי' (תהלים קד) מקול רעמך יחפזון יעלו הרים ירדו בקעות אל מקום זה יסדת להם. כמו כן כשנותנים כבוד לזקן ששכח תלמודו, והשכחה הוא בחי' עננין דמכסיין על עיינין. וכשנותנין לו כבוד, והכבוד הוא בחי' אש, בבחי' (שמות כד) וכבוד ה' כאש אוכלת והוא בא בתוך הענן בבחי'

מיט דערזעלבער שטרענגקייט, מיט וועלכער דער געלערטער שטעלט אויף זיין וויסענשאפטלעכע דאקטריין, דער פילאזאף זיין פילאזאפישע טעזע. זיין דיכטונג איז פאר אים לערע' (ביכער וועלט, 1924, גליון 1—2, עמ' 19, במאמרו על דער נסתר). [המאמר בתוך 'ביכער וועלט' נכתב על-ידי אהרן צייטלין, בנו של הלל.]

²⁴ 'שכל' כאן כמובן במשמעותו החיובית, לפי שימוש-הלשון בימי-הביניים.

²⁵ לא מן הנמנע כי מושג 'שורש התורה' משמעויות אנטינומיסטיות מקופלות בו, עיין דברי ר' נתן: 'שמעתי ממנו בחורף תקס"ג בתחילת ההתקרבות [של ר' נתן אל רבו], שאמר שיודע שרשי התורה ממקום שהתור' הק' באה, כי יש שרשי התורה שהיא למעלה מהתורה שמשם נמשך כל התור' ואינו יכול להתלבש כלל בתוך התורה. ויש שהיא בבחינת אסמכתא שהיא רק בדרך אסמכתא בעלמא נסמך על המקרא מחמת שהוא גבוה ומרומם מאד' (חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' מז).

²⁶ ליקוטי מוהר"ן קמא, סימן לז, אות ה.

(שם יו) וכבוד ה' נראה בענן, היינו בתוך בחי' העננים דמכסיין על עיינין²⁷, ואזי נקרע הענן, ומזה נעשין בחי' רעמים, בבחי' (תהלים כט) אל הכבוד הרעים ה' על מים רבים, שע"י הכבוד נעשין רעמים כנ"ל. ואזי יוצאין מים רבים, דהיינו שנתגלה דעת הזקן ע"י שנקרע הענן המכסה על העיינין כנ"ל, בבחי' (ישעיה יא) כי מלאה הארץ דעה וכו' כמים לים מכסים. וזהו בחי' מים רבים הנ"ל והם בחי' מים קרים שעל ידן מחיין ומבריאים את הנפש כנ"ל²⁸. לא יפליאנו אם נמצא באוצר האסוציאציות של ר' נחמן מברסלב כי רעמים הם בחינת מחלוקת: 'כי המחלוקת הוא בחי' רעמים כמובא במ"א [במקום אחר] (בסי' נו) ואיתא שהרעמים נעשין ע"י שיוצאין אידיים חמים כמו אש. והעננים שואבין אותן האידיים חמים ומחמת שואבין אותם האידיים הרבה עד שאין יכולין להחזיק בתוכם, עי"ז נבקע הענן ומזה נעשין רעמים, וזה בחי' מחלוקת הנ"ל²⁹.

פירוש זה של רעמים, שהם מחלוקת, משתלב יפה ל"ש עייפות אל הנפש שראינו לעיל. אולם האם יש משמעות מוגדרת יותר באוצר-האסוציאציות לעננים המכסים את העיניים? עננים, כמובן, מציינים באופן כללי בלבול וסתימות המחשבה³⁰; אך האם יש משמעות גדולה יותר לעננים אלה? עלינו לחפש את האסוציאציות של עננים בתורת ברסלב; אם כי אין כל הכרח שמושג מסוים יציין תמיד אותו עניין, בכל-זאת מוזר למצוא בליקוטי מוהר"ן כלשון הזה: 'ותרין אומין עשו וישמעאל אינון תרי עננים דמכסיין על העיינין, שאין יכולין להאיר תמיד בבחי' שמש, ובשביל זה צריך הצדיק לבטל את דביקותו, כדי שלא יתגברו האומין עשו וישמעאל על עיניו ויתבטל ח"ו חכמתו לגמרי³¹.

27 עיין זוהר ח"ג, רעיא מהימנא דף רנב ע"א: '... ואינון לקבל בת עין ימין ובת עין שמאל ואינון לקבל רומי רבתא רומי זעירא לקבל תרין עננים דמכסיין על בת עינא ימינא ושמאלא'.

28 ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' סז, אות ח.

29 ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' רפג. כנראה זוהי תורה מקוטעת המדברת על המחלוקת שבין הזקן משפולה לר' נחמן מברסלב. המסדר עלום-השם העיר שם: 'שמעתי בשמו איזה דברים יקרים מתורה נפלאה, אך כפי הנראה שחסר מהם הרבה, אך אף-על-פי-כן ארשום מה שמעתי'. [אין כל סיבה להניח כי דברים אלה, שנרשמו בראש המאמר בתוך סוגריים עגולים, אינם פרי עטו של ר' נתן].

30 כך למשל ספר 'רב ייבי' תהלים פרק יח, על הפסוק 'וישלח חציו' וכו': 'שהאדם עולם קטן, והכל נרמז באדם, ובלבול וסתימת המחשבה נקרא עננים כמו עב שמחשיך על פני הארץ כן כשמבולבל' המחשבה נהשך השכל של אדם ונעשה לאדם כמו עב בשכל, וכשהש"י מאיר להאדם בשכל שלו נקרא קשת כמו קשת שמאיר בעננים...'.
31 ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' טז. על עננים המכסים על העיניים מדובר גם בתורה סז בליקוטי מוהר"ן תנינא: '... כי יש עננים דמכסיין על עינא שהם רומי רבתי ורומי זעירתא כמובא (בר"מ פינחס רנב). וזה בחי' ושבנו העבים אחר הגשם זה מאור עינים שהולך אחר הבכיה כשארז"ל (שבת קנא ע"ב) שע"י הבכי הולך ומסתלק מאור עינים... שזה בחי' שקיעת האור... ויש מאורי אור ומאורי אש והם זה לעומת זה. שכשיש כח למאורי אור אזי נכנעין מאורי אש וכן להיפך ח"ו, שכשנכנעין ונסתלקין מאורי אור ח"ו,

בלי שננסה להיכנס בניתוח תורה קשה ומסובכת זו, שהגיע אלינו בניסוחו של ר' נחמן עצמו³², יש לשאול את השאלה: האם לא ייתכן שאותה 'שיכחה' של זקן ששכח תלמודו כוללת יסודות של שתי האומות המצינות שתי דתות? עשו וישמעאל אינם אלא הנצרות והאיסלאם, שתי הדתות שאיימו על דת ישראל בתוך מערכתה של המינות השבתאית-פראנקיסטית. האם ייתכן שהעננים הללו, המכסים את עיני הזקן ששכח תלמודו בזמנים של עייפות הנפש, הם פיתויי המינות היהודית של הדורות ההם — שבתאות ופרנקאות? לא מן הנמנע שר' נחמן רמז במקום אחד מה הוא מבין ב'שיכחה' במקום אחר: הדמות המשיחית המתייסרת בייסורים קשים, בין בגוף ובין בנפש, מעלה בנסינותיו גם את ייסורי הפיתויים האפיקורסיים של תולדות האמונה הישראלית באותם הדורות — עשו וישמעאל: פראנק המיר לעשו, ושבתי צבי המיר לישמעאל. נשמתו המשיחית המשוסעת של ר' נחמן שומעת לעתים את צלילי קולותיהן של דתות-מינות אלה: מי שהיה מפולש כמוהו לכל רוח מצויה של אפיקורסות העלה לעתים בנסינו הדתי לא רק את פיתויי הראציונאליזם האנטי-דתי, אלא אף את שאר פיתויי האפיקורסות היהודית של דורו. הואיל ודמות המשיח אינה נתפסת בפרסלב כמכלול השלימות ההרמונית, אלא כמכלול הבעייתיות והקושיא דווקא³³, כמעט הכרח שבמבנה-הנפש הוא לר' נחמן, שהאזין לכל נדנוד כפירה שבעולם, שנשמתו הנרעדת היתה לפעמים מרטטת גם לאמונת שבתי צבי ופראנק. בלי שניכנס בשאלת יחסו של ר' נחמן לאמונה השבתאית והפראנקאית נוכל לשער, ששיכחת הזקן ששכח תלמודו עשויה היתה להכיל גם יסודות זרים ומוזרים אלו, אם כי אינם מופיעים במפורש בסיפור חלום-הסיוטים. אפשר אפוא, שחוסר יכולתו של המבודד לקרוא בספר יש בו יותר מאשר התנכרות סתם אל תוכני מסורת האבות. ייתכן שכך יש לפרש את המלים הסתומות בסיפור-הבלהות 'פתחתי את הספר ולא ידעתי בו

אזי מתגברין מאורי אש. וזה בחי' חורבן ביהמ"ק... כי נתגברו מאורי אש ע"י שנסתלקו מאורי אור...'. זהו בשינוי-צורה אותו המוטיב כמו העננים המכסים על העיניים בליקוטי מוהר"ן קמא סימן טז, שהובא למעלה.

32 כעדות ההערה שבסוגריים בסוף תורה זו: '(מסימן טו ע"כ לשון רבינו ז"ל)'. ובכל זאת התורה כפי שנדפסה מקוטעת היא כעדות ר' נחמן מטשהרין על השבת בקיץ תקס"ג שבה נאמרה התורה: '... ובבוקר בסעודת שחרית אמר המאמר זה הנ"ל שהוא ר"י משתעי ואמר אז שיש שבעים אומות והם כלולים בעשו וישמעאל שזה כלול מחמשה ושלשים אומות וזה כלול מל"ה אומות ולעתיד יכבשו אותם תרין משיחין משיח בן יוסף ומשיח בן דוד ויש צדיק אחד שהוא כלול מתרין משיחין יחד (עיין זוה"ק פ' פנחס דף רמו ע"ב ובדף רנב) ועוד אמר אז כמה דברים יותר ממה שנדפסו'. צדיק זה הכלול מתרין משיחין והכובש את קבוצת האומות של עשיו ואת קבוצת האומות של ישמעאל הוא ר' נחמן עצמו.

33 עיין במאמרי הנ"ל, תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 360 [להלן, עמ' 152, הערה 2]; תשבי"ד, ערך חסידות, אנציקלופדיה עברית, כרך טז, עמ' 783.

כלל והיה דומה בפני כלשון אחר וככתב אחר כי לא ידעתי בו כלל לא³⁴: ייתכן שבמלים אלו נכלל התוכן שהעלינו בהשערנו מתוך השוואת הכינוי 'זקן' ששכח תלמודו' בכמה מקומות של ספרות ברסלב, ומתוך צירוף האסוציאציות של דימוי העננים במאמרים שונים של ליקוטי מוהר"ן, דהיינו מחשבות זרות להמרה. מחשבות כאלה התרוצצו בדעתו של ר' נחמן, כפי שהוא עצמו תיאר את תודעתו הכאוטית בעניין זה: 'כל העולם מלא מחלוקות, הן בין אומות העולם וכן בכל עיר ועיר... כי האדם בעצמו הוא עולם קטן ונכלל בו כל העולם ומלואו מכ"ש האדם וביתו שנכללין בהם כל האומות ונלחמין ומתגרין זה בזה כנ"ל. וע"כ לפעמים כשאחד יושב לבדו ביער יכול להיות שיהיה נעשה משוגע. וזה נעשה מחמת שהוא לבדו ונכללין בו לבד כל האומות והם מתגרין זה בזה, והוא מוכרח להשתנות בכל פעם לבחי' אומה אחרת כפי התגברות אומה על אומה שהם כולם נכללין בו לבדו. ומחמת זה יכול להשתגע לגמרי מחמת התהפכות הדיעות שבו ע"י התגברות האומות שנכללין בו לבדו כנ"ל, אבל כשהוא בישוב, בין אנשים, יש מקום להמלחמה להתפשט בכ"א מבני ביתו או בין השכנים כנ"ל. המחלוקת שבבית הצדיק הוא ג"כ בחי' מלחמות האומות כנ"ל' (שיחות הר"ן, סי' עז). תיאור זה, שהיא הודאת בעל-דבר לפי פירושנו, מגדיר את שגעונו של האיש המבודד ביער כהתנצחות בתודעתו — שכן אומות הן דתות בשימוש הלשון של ימי-הביניים (למשל האומה הישמעאלית). הרי האדם שביער בשיחות הר"ן נמצא ממש במצבו של המוחרם והמנודה שלנו בחלום-הבלהות שלו שברח ליער ושהספר 'דומה לפניו כלשון אחר וככתב אחר'.

עלינו לעזוב את השטח הנרחב של צירופי מושגים וצירופי-צירופיהם, ולחזור לניתוח המעשה שלנו. ראינו את שני המישורים, הדתי והחברתי, שבהם התנועה מחשבתו המבוהלת של המוחרם והמנודה. בסופו של המעשה אין הוא מעוניין אלא בדבר אחד בלבד — בעומק הדתי של חטאו. אפשר שאסונו של המבודד נעוץ בכך, שמתחילה שם את עינו ומעיניו בשני המישורים גם יחד: עתה נופל הצד החברתי, והוא מתבצר מכאן ואילך בצד הדתי בלבד.

דמות המבודד — לפירושנו הוא ר' נחמן עצמו — מופיעה כדמות אילמת לא

34 זוהי הבחינה הברסלבית הידועה הנקראת 'בחינת איני יודע'. אפילו בתיאורה הקונווני-ציונאלי של עייפות-הנפש וליאותה מבחינה דתית מתגנב לפעמים המוטיב של אי-ידיעה 'משום ספר בעולם', ממש כמו במעשה שאנו דנים בו: 'אמר [ר' נחמן] מה שאין יכול לומר תורה לפרקים זהו חידוש יותר שכבר מוכן ומזומן אצלי כמה חידושים גדולים ובתוך כך הכל נשכח מאתי ואינו זוכר כלום ואינו יודע כלל משום ספר בעולם ואפילו ניגון איני יודע, רק הכל כאשר לכל נשכח ונעלם ממני, וזהו פלא גדול באמת, וכמה פעמים שמעתי מפיו הק' ענין זה כי זה רגיל אצלו שכמה פעמים הוא אומר עתה איני יודע כלל לא, אע"פ שבשעה הקודמת גילה חידושים נפלאים ונוראים' (חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת תורתו, סי' ב). הפן האנטי-נומיסטי הנסתר של בחינת 'איני יודע' מתגלה למשל בחיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' מב: 'אחר פסח תק"ע' [כצ"ל וכן בדפוס א, סי' מא].

תפתח פיה. הוא אינו טוען טענותיו, אינו מכחיש את החטא שמאשימו מרמזים לו, אינו מתווכח אתם. הוא כאילו מסכים עם רודפיו בעצם בריחתו המיואשת למדינה אחרת, בריחה שאינה משנה את מצבו במאומה, שהרי הדיאלקטיקה הקטלנית של מצב זה שוללת מבריחתו כל סיכוי של הצלחה. בפאסיביות הגמורה שלו אין הוא מטיל ספק באמיתותה של טענת החטא הבלתי-עולה-בשם, אינו מצטדק ואינו עושה כל ניסיון להסביר את המניעים החברתיים, כביכול, של ה'מחלוקת' עליו — שהרי במחלוקת מדובר כאן, בהשלכה החברתית של האשמה הדתית. אין הוא מנסה כלל לתלות את הקולר באחרים, באי-הבנתם של הבריות, או בטעות שבהבנתם.

קבלת האשמה כאשמה היא הצעד הראשון להתרת הסבך. ההתגונות היחידה נעשית בקול ענות חלושה: 'ואני לא ידעתי כלל על מה הם מתלוצצים עלי'. בלי להיכנס לאקרוֹבאטיקה של מושגים דיאלקטיים, שבהם חטא ותיקון-חטא משמשים בעירבוביה מיסטית, מספר האיש המופרש ומובדל בלשונו הסמלית והפשוטה, שחרטה ללא תנאי וללא שיור היא מעין העניין שעליו כיפר: תשובה בצורתה המסורתית תציל ממוות דתי וחברתי. אם דברי הזקן סבבו על הציר החברתי של הבושה, הרי דבריו של ר' נחמן סובבים רק לרגע על ציר זה, באשר הוא מנסה להעלים מאנשיו את חוסר-יכולתו לקרוא בספר, כלומר את המימד, הבלתי-משוער על-ידיהם, של התנכרותו לתוכני מסורת אבותיו — ויהיה אשר יהיה הפירוש המדויק של 'שיכחה' זו. אולם מיד אחר-כך מעוניין המבודד בדבר אחד בלבד: בעומק הדתי של חטאו. וכאן הוא הופך למתחרט לפי כללי החומרות הגדולות ביותר של תעצומת התשובה: 'והשלכתי את ראשי לאחורי במרירות גדול מאד... מה שהשלכתי את ראשי, אם היה אדם שעבר ח' מאות פעמים על כל התורה כולה, אם היה משליך את ראשו במרירות כזה, בוודאי היו מוחלין לו'. התרת הסבך מתבצעת בהתפייסות הניסית בין המבודד, אבותיו הקדושים ובניו ואנשי שלומו. אחרי אותה תנועת-חרטה נרגשת, שהיתה מסוגלת להביא כפרה אפילו למי שעבר 'שמונה מאות פעמים על כל התורה כולה', אומר המספר, הוא ר' נחמן עצמו: 'וכאשר השלכתי את ראשי כך, באו אלי ונתקבצו אלי כל הנזכרים למעלה, שאמר לי הזקן להתבייש מהם, היינו זקני והאבות וכו' וכו', ואמרו לי הפסוק ופרי הארץ לגאון ולתפארת [ישעיה ד, ב] ואמרו לי: אדרבא נהי מתפאריך בכם. והביאו לי כל האנשים שלי ובניי... ודיברו על לבי דברים כאלו, ההיפך מהנ"ל'. שאלת הזהות נפתרה: המספר עומד שוב בתוך רציפות הדורות, אבותיו ובניו עומדים על-ידו, ואנשי שלומו, דהיינו סביבתו החברתית, אף הם חזרו אליו. אולי מותר להניח שגם הפסוק 'ופרי הארץ וגו', שהושמע באוזני המבודד על-ידי אבותיו, יש להבינו לפי פירושו של רש"י על הפסוק, המפרש את הביטוי 'פרי הארץ' כך: 'הם בני צדיקים פרי עץ חיים, הם יהיו לגאון ולתפארת אשר בהם יתפארו ויתהללו פליטת ישראל'³⁵. אפילו לא נרצה לומר שהמבטא 'פרי עץ חיים' ³⁵ הפסוק 'פרי הארץ וגו' הובן בברסלב על זרע הבעש"ט (חיי מוהר"ן, ח"ב, עבודת ה' סי' קה).

היתה לו משמעות מיוחדת במחשבתו של ר' נחמן, הרי השיבה אל חיק האבות, החזרתה של רציפות-הדורות למעלה ולמטה הושגה בסיפור בשלימות. זוהי החזרת העטרה ליושנה באורח בלתי-צפוי וסוף מזהיר לכל הפרשה כולה, שהמציאות ההיסטורית של כת ברסלב היתה רחוקה ממנו אפילו בשנת תק"ע. סוף מזהיר זה היה יכול להיות רק חלומו המיוחד של ר' נחמן בבחינת שיר מזמור לעתיד לבוא, וכפי הנראה יש להבין את סוף המעשה כמרמז למעמד אסכאטולוגי מעותד.

האם יש להניח כי באספקלריה זו צפה ר' נחמן את סוף המחלוקת עשר שנים לאחר שזו פרצה? ברור כי בסיפור שלפנינו מקופלת אידיאליזאציה מרחיקת-לכת של תהליך מסובך, שיסודותיו המציאותיים הם התחרות מקצועית, מלחמת-חרמה חברתית, חירופים וגידופים, הלבנות-פנים, היאבקות. דמות הזקן בסיפור כמעט שהיא סימפאטית: האומנם עלה באמת בידי ר' נחמן להתיך כל-כך את רגשותיו בכור-ההיתוך של אידיאליזאציה עד שיכול היה לתפוס את הזקן שחלק עליו כאדם המשמש כאילו מתווך להתפייסות דתית? האם ציור מעודן זה של הזקן בסיפור-המעשה נובע כולו מרגשי ההשלמה של אדם שמותו קרוב והוא רוצה בהתפייסות? עשר שנים לפני כן, בהתפרץ המחלוקת, פיתח ר' נחמן תיאוריה על זהות החולק הגדול עם השטן³⁶; האם ויתר על הזיהוי הזה בסוף ימיו? לכאורה כך נראים הדברים.

נמצאנו למדים כי מחשבתו של ר' נחמן עם כל ההיפרטרופיה החולנית שלה, מתנועעת בתוך מעגל המחשבה החסידית. מחשבות זרות פוקדות אותו לעתים תכופות, והוא נותן דין-וחשבון על מחשבות זרות אלה בחלומותיו, בסיפוריו ובתורותיו, מתוך האינדיסקריציה של ר' נחמן לגבי חיי הפנימיים ביותר, שהוא מגלה אותם בדברי עקיפין אנוס על-פי הדחף הקומוניקאטיבי שלו כמי שכפאז שד. אלא שמחשבות זרות אלה תחומן רחב פי כמה וכמה מתחום המחשבות הזרות של ראשית החסידות. ברור שהאיזור המיני יש לו תפקיד גדול בתודעתו הכאוטית הזאת, לא פחות, וכנראה אף הרבה יותר, מאשר אצל רוב גדולי ראשית החסידות³⁷. התחום של עבודה זרה הופיע גם אצלם, אך אצל ר' נחמן יש לו ממדים עיוניים חדשים. הכאוס מאיים לבלוע את הקדושה. אף-על-פי-כן עדיין מתנועעת הגותו — אפילו בחשיבתו הבלתי-מזוקקת — בתוך הגבולות שקבעום ראשוני גדולי החסידות. אמנם בדרך-כלל אין הוא נוקט בשיטתם להעלות מחשבות זרות, אלא ממליץ דווקא על ביטולן והדחתן³⁸ (אין אצלו כלל קבוע ועומד בעניין זה, והוא נוטה פעם לשיטה זו ופעם לשיטה אחרת), אבל ישנה רציפות של בעיות בינו לבין קודמיו החסידיים. בדיקתו המיקרוסקופית שהוא בודק את עצמו מתבצעת

36 חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' כא [עיין לעיל, פרק ראשון, עמ' 19].

37 עיין מאמרי 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', על מרכזיותה של בעיית המחשבות הזרות בהגות החסידית, ציון, כרך טז (תשי"א), עמ' 46—105.

38 עיין תשבי-דן, אנציקלופדיה עברית, ערך חסידות, עמ' 797—798.

מתוך אינטרוספקציה של ייסורים אין-קץ³⁹ — ביתר-שאת מאשר אצל קודמיו; ואולי קו זה של אופיו — העובדה שהוא כאילו ממשיך ייסורים על עצמו — היא העושה אותו כה 'מודרני' בעינינו. בתחום המחשבות הזרות שלו נכנסות כל הבעיות הדתיות של תקופתו המזועזעת לרוב על-ידי כל מיני המינות — הראציו-נאלית, השבתאית, הפראנקאית, וכל מינות היסטורית נעשית לו לבעייתו האישית. במובן זה מקפל ר' נחמן בתוכו את כל דורו ובעיותיו — ואולי גיטיב לומר: את כל דורותיו.

39 עיין בהקדמתי לאנתולוגיה הברסלבית הקטנה 'מעגלי שיח', תל-אביב תשי"ז, עמ' 6.

פרק שלישי

תיקון נגינת רשע או מחלוקת שאול ודוד

התורה ג בליקוטי מוהר"ן קמא, הנקראת 'אקרוקתא' (על שם אחד ממאמרי רבה בר בר חנא), נאמרה בסוף שנת תקס"ב.

(א) פתיחת התורה מדברת בהשפעת הנגינה על שומעה לשבט ולחסד. הסכנה שיש בשמיעת נגינה ממנגן רשע, ששמיעת נגינתו מקשה על עבודת ה' של האדם, כאילו מושכו הרשע בנגינתו למעגלותיו: 'הנה מי ששומע נגינה ממנגן רשע קשה לו לעבודת הבורא'.

רעיון הפיתוי והמשיכה הגנוזים בדברי הרשע הוא מן הרעיונות היסודיים בסוגיה הפרסלבית החשובה על הדימוניה של הרשעות, נושא החוזר ומתגלה בתורה הפרסלבית שוב ושוב בבחינות שונות.

בעוד נגינתו של איש כשר מקורו בשתי ציפורים חיות טהורות — נצח והוד, שמשם יניקת הנבואה, הרי יש שתי ציפורים אחרות מצד הטומאה, אשר הן מקור יניקת נגינת הרשע: 'וכשהמנגן הוא רשע אזי הוא לוקח הנגינה שלו מצפורים אחרות שכליפה, וכתוב בזוהר כי הצפרים שבקליפה יונקין מדדי המלכות. וכד אתפליג ליליא כדין כרוזא כריז כצפרים האחוזות בפח כהם יוקשים בני-אדם'¹. אין ר' נחמן מאריך את הדיבור בנגינת אדם כשר. הוא מבקש לגלות, כי יש 'תיקון' שעל-ידו אדם יכול לשמוע את קול נגינת הרשע. אמנם הניסוח בליקוטי מוהר"ן זהיר קצת ומדבר על 'התיקון... שיוכל לשמוע נגינה מכל אדם'. הכוונה, כמובן, מכל אדם, היינו רשע, שכן כדי לשמוע נגינת איש כשר אין אדם צריך לתיקון מיוחד, הרי 'כששומע ממנגן כשר והגון אזי טוב לו' — נאמר בראש התורה. הכוונה אפוא לתיקון השומע נגינת רשע, שהרי נגינת כשר ונגינת רשע אלו הן שתי האפשרויות העקרוניות שהתורה הזאת מדברת בהן.

(ב) מהי דרך התיקון, שבה יתקן האדם את עצמו ולא יתפגם משמיעת קול נגינת רשע? השריון שעל האדם ללבושו: לימוד תורה שבעל-פה ובלילה דווקא. התורה הזאת מנסה להראות על הקשר שבין תורה שבעל-פה ולילה. תורה שבעל-פה, דווקא היא ולא תורה-שבכתב, מחסנת מפני סכנת השפעתה של נגינת הרשע. 'חוט של חסד' הנמשך על הלומד בלילה מגן עליו, אך לימוד זה לשם תיקון צריך להיות בתורה שבעל-פה דווקא. העדפת תורה שבעל-פה על תורה-שבכתב והדגשת ערכה של תורה שבעל-פה בכל מקום ומקום בחסידות פרסלב מתגלית גם כאן. ובכן לימוד תורה שבעל-פה מגן על הלומד, שלא יתפתה לנגינת הרשע. האם נגינת הרשע מכילה משהו נגד תורה שבעל-פה דווקא, עד שיש צורך ללמוד

1 בשולי המובאה מובא מראה מקום לזוהר, פר' ויחי דף ריו ע"ב, ושם: 'כד אתפליג ליליא כרוזא קרי (קהלת ט) וכצפרים האחוזות בפח כהם יוקשים בני האדם' [המהדיר].

בתורה שבעל-פה כהפגנה? גם הקשר עם לילה אינו מחוור. או שמא חסד בבחינת ערוות-דבר קשור לפי טיבו ללילה?

(ג) מוטיב חדש נכנס למהלך הדיון: בניין מלכות דקדושה ובניין מלכות דטומאה לפי סימטריה אונטית, שגם שתי הציפורים הטהורות והטמאות מכוונות כנגדה. נציין כי הסכנה הנשקפת מנגינת רשע נרמזת בסמל הנחש, שהוא לא רק סמל הכפירה הפילוסופית אלא גם סמל הטומאה המינית בפרסלב בכל מקום. כן ראוי לציין, כי הקשר בין בניין מלכות דקדושה והנגינה מוסבר בדוגמתו של דוד, הדמות המשיחית העתידה העומד מול שאול: 'לפיכך נשתבח דוד לפני שאול (שמואל א טז) ויודע נגן, כי הנגינה הוא בנין המלכות לכך ראוי הוא למלכות'.

עניין הנגינה המכריעה בין שאול לדוד בשאלה, מי ראוי למלוך, מופיע גם במקום אחר בליקוטי מוהר"ן בשינוי שאינו מוציאו מכלל ואריאציה על הנושא שלנו. כוונתי למה שנאמר בתורה 'מישראל דסכינא', ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' ל, סמוך לסופה: 'מקולו של אדם יכולין לידע את בחינות המלכות שלו, כי יש בכל אחד ואחד בחינות מלכות, והוא ניכר בקולו, כי אין שני קולות שווין, כי קול של כל אחד ואחד משונה מחבירו, וע"כ יכולין להכיר את האדם בקולו, כמו שנראה בחוש, כי כפי בחינות האדם כן הוא קולו. ועל ידי הקול יכולין להכיר את בחינות מלכות שלו... וע"כ שאול שהיה רודף את דוד על שראה בו שימלוך, מצינו שם במקרא שכשנודמנו יחד שאול ודוד אמר לו שאול לדוד (שמואל א כד) הקולך זה בני דוד, שהבין שאול בהקול שהוא חזק בבחינות המלכות, ושאל את דוד: הקולך זה בני דוד, שתמה שאול על קולו של דוד, כי הבין שהוא קולו של מלך ממש, וע"כ רצה שאול לשאת את קולו, דהיינו להגביה את קולו למעלה מקולו של דוד, אבל לא היה יכול. וזהו (שם) וישא שאול את קולו ויבך, דהיינו שרצה לשאת ולהגביה קולו כנ"ל, אבל היה הקול נבכה וזה בחינות ויבך, שהיה הקול נבכה קול נמוך של בכיה, ע"כ אמר שאול אז אל דוד, ידעתי כי מלך תמלוך, כי ידע זה על ידי הקול כנ"ל'.

אם כי מדובר כאן על קול ולא על נגינה, כבתורה ג שבליקוטי מוהר"ן, הרי הכול מעיד על חזרת אותו רעיון גופו בהרחבה יתירה. הרי פה ושם שאול ודוד שתי הדמויות הראשיות, אלא שבליקוטי מוהר"ן, סי' ל, פרטי היחסים בין שאול ודוד מפורטים ואף מבוררים יותר. בהתנגשות שבין שניהם תפקיד מכריע לקול, הווי אומר לקול הנגינה שהמאמר שלנו מדבר בו.

(ד) תקבולת זו שבליקוטי מוהר"ן סי' ל, תשפוך אור יותר על השורות העוסקות בשאול ודוד בליקוטי מוהר"ן, סי' ג, אם יתברר לנו, כי שאול ודוד אינם אלא הזקן משפולה ור' נחמן מפרסלב והמחלוקת ההיסטורית שביניהם.

(ה) נגינת הרשע משפיעה באופן פאראדוקסאלי בסוף התורה, שלא נדפס, כנראה מתוך זהירות, בדפוס הראשון, אך נדפס בדפוסים המאוחרים. בעוד שבראשית המאמר דובר על התיקון במובן פשוט, דהיינו האדם השומע מתקן את עצמו בלימוד תורה שבעל-פה בלילה כדי שיוכל לשמוע נגינת הרשע בלא פגע,

הרי סוף התורה כאילו מרמז לכך שנגינת הרשע לא זו בלבד שאינה מזקת אלא מסייעת לבניין מלכות דקדושה במובן זה, שדוד יכול לתקן את נגינת הרשע גופה ולהעלותה לבניין מלכות דקדושה. הוספה זו הפתעה גדולה היא, ומגלה טפח חדש לגמרי בתורה על שמיעת נגינת רשע. נדקדק בלשון ההוספה כדי לנתחיה כראוי. מתברר כי ה'חסד', הנזכר כבר לעיל, גדול מאוד כלשון הפסוק, 'כי גדול מעל שמים חסדך' (תהלים קח), שפירושו שה'חסד' 'מתקן' את הקול. הכוונה בוודאי לקול של נגינת רשע, שהרי קול אחר, קול של נגינת כשר, אינו צריך תיקון: 'כי על ידי החסד, היינו בחי' חוט של חסד הנמשך על ידי שלומד תורה בלילה, עי"ז נתתקן הקול כנ"ל. וזהו כי גדול מעל שמים חסדך כנ"ל. ולא זו בלבד שמיתקנת נגינת הרשע, אלא משתתפת היא אחרי תיקונה בבניין מלכות דקדושה: 'היינו שדוד המע"ה [המלך עליו השלום] הי' יכול לתקן ולהעלות גם הנגינה שאינו מאדם כשר להעלות' אל הקדושה... והנגינה שאינו בקדושה היא בחי' מאחר עלות מאחורי הקדוש' ודוד המע"ה היה יכול לתקן נגינה זו ג"כ ועי"ז נתעלה מלכות הקדושה כנ"ל. אספקט זה — מפנה חשוב בכל התורה וראוי לציין, כי הצורה שבה מופיעה התורה בדפוס הראשון אין מדובר בה על תיקון נגינת הרשע כלל. מי שאינו יודע על החלק שנדפס במאוחר יתקשה להבין את דברי ר' אברהם טולטשינר [ר' אברהם חזן, בנו של ר' נחמן מטולטשין] ב'ביאור הליקוטים' על המאמר הזה: 'בהמבואר מדבריו הק' שגם המלכות דקדושה הוא בסוד הלילה והחושך אשר יסובב עליו קינת הנביא במחשכים הושיבני וכו' כמוב"פ [כמובא בפנים]. יש לבאר דבר מתוך דבר, שמחמת זה תרד ותבא בין הרחוקים והרשעים עד שמהם לבד עיקר נועם הניגון המושך הלב...'².

הגענו לתיאוריה, שלפיה אפשר ואפשר לדוד המלך להעלות ולתקן את נגינת הרשע, הווי אומר תורתו, לתוך בניינו שהוא בניין המלכות המשיחית. כנראה, לא לחזן רשע הכוונה, או לא בעיקר לחזן רשע, אלא לתורתו-נגינתו של איזה רשע מפורסם כוונת הדברים, הרי הפסוק המובא בסיום המאמר בלא קשר רעיוני מספיק כאילו רק כרמז בעלמא להיכן הדברים נוטים: 'וזהו מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב וכו', כי עי"ז זכה למלכות'³.

2 ביאור הליקוטים, ירושלים תרצ"ה, דף ו עמודה ב [המהדיר].
3 המחבר לא זכה להשלים את דבריו כאן ולהציע בפני המעיין את מסקנותיו בבירור. אך כוונתו נרמזת מתוך השיטין שהובאו עד כה, והיא שבמאמר ג בספר ליקוטי מוהר"ן קמא מדובר במחלוקת של ה'סבא' משפולה, ר' אריה לייב, בחינת שאול, נגד ר' נחמן דוד, וזה מתקשר גם בעניין מפעלו של ר' נחמן דוד בתיקונה-העלאתה של 'תורתו-נגינתו של איזה רשע מפורסם' והוא לא אחר אלא יעקב פראנק כנרמז אליבא דהמחבר בפסוק המובא בסוף המאמר ג שבספר ליקוטי מוהר"ן: 'וזהו מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב...'. שכן לדעת המחבר המנוח, כפי שנתגלתה בקטעי הכתבים שלא הוכשרו לדפוס, בכל מקום שנזכר יעקב בכתבי ר' נחמן הכוונה ליעקב פראנק. כאן המקום להעיר, כי אכן לפי מסורת ברסלבית מאוחרת עניינו של המאמר 'אקרוקתא' (ליקוטי מוהר"ן, סי' ג) קשור במחלוקת של ה'סבא' משפולה (עיין 'טובות זכרונות' לר' אברהם כוכב לב, ירושלים תשי"א, עמ' קד—קה) [המהדיר].

הפרק האחרון בחיי ר' נחמן

ידיעותינו על הפרק האחרון של חיי ר' נחמן עשירות יחסית במידה ידועה, מפני שר' נתן עשה הרבה זמן במחיצת רבו בתקופה זו. הנסיעה לאומאן כתחנה אחרונה בחיי ר' נחמן שבעי-הנדודים היתה מתוכננת, ולא נבעה מדחפים פתאומיים ככמה מנסיעותיו הקודמות. לפי ידיעה אחת, כבר בעת עברו מזלאטופוליה לברסלב בדרך נסיעתו עבר על יד אומאן, והביע איזו משאלה עמומה שטוב לשכב בבית-העלמין של אומאן: 'שמעתי מאיש אחד שנסע עמו ז"ל בעת שיצא מזלאטיפאלי' לדור פה ברסלב ואז בדרך נסיעתו עבר דרך אומין ומדי נסעם בכניסתם לעיר סמוך אצל בית החיים. ענה רבינו ז"ל ואמר: כמה נאה ויפה לשכוב על בית החיים הזה. וכשמעי זאת עמדתי מרעיד כי עתה אנו רואים שזה כמה שנים מקודם עלתה זאת במחשבה ונודע לו שמקום מנוחתו יהי' באומין' (חיי מוהר"ן, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' לג).

ייתכן מאוד שזו היתה אז הערה סתמית מפי ר' נחמן, ואולי לא נסבה על עצמו כלל, ורק בפרשנותו המאוחרת של ר' נתן הפכה הערה זו לרמז על תוכניתו הקדומה של ר' נחמן להיקבר באומאן. אולם בחודשים האחרונים לשבתו בברסלב ברור מכל העדויות, שהרבה לדבר על הסתלקותו ועל מקום הסתלקותו, שיהיה ממילא גם מקום קבורתו. ההחלטה הסופית לטובת אומאן נפלה, כנראה, לאחר היסוסים ממושכים. 'וסיפר עמנו כ"פ [כמה פעמים] מענין מקום קבורתו, שהי' ניכר מדבריו שהוא דורש וחוקר ומחפש בדעתו לבחור לו איזה מקום שישכוב שם, אך עדיין אינו מוצא לעצמו מקום קבורה כרצונו. וסיפר עמנו מכמ' מקומות ואמר שבלעמבערג הי' טוב לפניו לשכוב שם מחמת ששם קבורים צדיקים גדולים, אך לא הוטב בעיניו... ופה ברסלב ג"כ אינו טוב בעיניו לשכוב כאן וכיוצא בדברים האלה דיבר כ"פ עד שבא לאומאן, אז אמר שבכאן באומאן טוב לפניו להסתלק כי מונחי' שם קדושים הרבה... וקודם שיצא לאומאן בהיותו עוד פה בברסלב דיבר כ"פ מאומאן ואמר שרצונו לנסוע לשם ולהתאכסן בבית רנ"ג שנפטר בסמוך באות' השנ'. ... ולא ידע שום אדם כוונתו, גם לא גילה דעתו שרוצה להישאר שם אך הרבה לדבר כמה וכמה פעמים מאומאן שהוא רוצה לנסוע לשם ולהתאכסן בבית הנ"ל' (ימי מהרנ"ת, דף כז ע"ב).

בתיוכם של 'אנשי שלומנו מטעפליק' יצאה לפועל תוכנית אחרונה זו של ר' נחמן. לפי תיאורו של ר' נתן באה היזמה מאנשי טפליק דווקא, שהציעו לפניו כמה פעמים לנסוע לאומאן, עיר שהיו להם קשרים בה, ולסדר את שכירת הדירה

המסוימת שר' נחמן רצה בה. ר' נחמן עונה בשלילה כמה פעמים להפצרתם. אולם כבר קודם פסח תק"ע נענה להצעת אנשי טפליק שילכו לשכור את הדירה המסוימת באומאן. בשבת ר"ח אייר פרצה שריפה גדולה בברסלב, שנשרף בה רוב העיר ובתוכו גם ביתו של ר' נחמן. אמנם כל חפציו הצילו חסידיו 'מחוט ועד שרוך נעל', כביטוי של ר' נתן, אבל ר' נחמן נשאר בלא קורת-גג משלו, ונכנס תחילה לבית ר' שמעון בברסלב שלא נשרף ואחר-כך לבית אחר. למחרת בא האיש המתווך להודיעו שהצליח בתיווכו, ומחכים לו באומאן שיתיישב באותה דירה שרצה בה (שם, כט ע"א).

מכל זה עולה ברור שהתוכנית לעזוב את ברסלב ולעבור לאומן לא נבעה מן ההכרח, שאחרי השריפה שלא היה לר' נחמן בית לשבת בו בברסלב. התוכנית היתה קיימת כמה זמן, ואף הסידורים נעשו לפני השריפה. מכל-מקום נראה, שהמצב שנוצר עם השריפה החיש את המעבר לאומאן, שנעשה פתאום הכרח מיידי.

בד' אייר יצאו לדרך ר' נחמן ור' נתן שאירגן את הנסיעה בכוח ברזל נגד רצונה של מרת אדיל, בתו של ר' נחמן, ואפילו קצת למורת-רוחו של ר' נחמן עצמו. בה' אייר הגיעו לאומאן ונתאכסנו בבית ר' נחמן-נתן, שנפטר כשנה לפני כן (שם, דף ל ע"ב). מי היה ר' נחמן-נתן זה, שר' נחמן בחר לשבת דווקא בביתו? חיים ליברמן הוכיח במאמר מעניין¹, כי ר' נחמן-נתן זה אינו אלא ר' נחמן-נתן ראפאפארט, גביר חשוב באומאן ומראשוני המשכילים בעיר. אומאן היתה כבר אז מצטיינת בשכבה דקה של יהודים, שהרוח החדשה נגעה בהם.

ברור ששיבתו של הצדיק בביתו של משכיל נפטר עוררה התנגדות. אמנם הודגש שהשליח ששכר את הדירה הודיע, כי הכול משתוקקים לבואו. נראה כי אף החודשים האחרונים של חיי ר' נחמן לא היו נקיים ממחלוקת. רמז לכך נמצא בדברי ר' נתן: 'בתחילת כניסתו לאומין בא אליו איש אחד שהי' קצת מקורב לרבינו ז"ל ואמר לו שאנשי הביהמ"ד דשם מתנצלים על שלא באו כולם לקבל פנים ואמר איזה תרוצים על זה. ענה ואמר הוא ז"ל: חסידים חדשים אינו מבקש עוד' (חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ושיבתו באומין, סי' כז).

בביתו של המשכיל העלה בנסיונו את התחושה של חיים על הגבול² — תחושה אופיינית מאוד לר' נחמן כל ימיו. ר' נתן מספר שבזמן שבתו בבית ר' נחמן-נתן: 'ענה ואמר: הנה אנחנו עתה אצל הקצה והסוף של ישראל במקום שגבול ישראל כלה, כי לכל דבר יש קץ וסוף (פירוש וא"כ גם לנו ישראל עם קדוש יש איזה סוף ג"כ, היינו שיש מקום ששם מסיים קדושת ישראל, שמשם ולהלאה אין מתפשט קדושת ישראל, ובזה המקום היו רחוקים מאוד מהשי"ת, וע"כ אמר שאנו עתה במקום ששם מסיים קדושת ישראל)'³ (שם, שם, סי' יא). תפיסה קיצונית

1 ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים, ייווא-בלעטער, באנד XXIX, 1947, עמ' 201—209.

2 עיין להלן, פרק שביעי, עמ' 101 [המהדיר].

3 השווה להלן, פרק שמיני, עמ' 111; פרק שנים-עשר, עמ' 214, הערה 40 [המהדיר].

זו של ההשכלה ודאי אופיינית יותר לזווית-ראיתו של ר' נחמן מאשר להשכלה עצמה. אפילו השכלת ברלין — אם תשווה להשכלה הגרמנית הכללית — לא היתה קיצונית, קל-וחומר השכלת אומאן. אך כוחו המיוחד של ר' נחמן היה להסיק מסקנות קיצוניות על עצם טיבה של ההשכלה, שהמשכילים עצמם לא העלו על דעתם.

בי' אדר, חמישה ימים אחרי כניסתו לאומאן, סיפר ר' נחמן בבית ר' נחמן-נתן הנ"ל 'שאצל השיבה שופטינו בא על דעתו רנ"ג [ר' נחמן-נתן] היינו שיעשה בשבילו לתקנו' (שם, שם, סי' יט).

לא ברור, מדוע עזב ר' נחמן את הדירה הזאת אחר שדר בה כמה שבועות⁴. לא מן הנמנע שהדבר היה מחמת התרעומת על שהוא גר בביתו של משכיל, אם כי לכאורה לא נראה שר' נחמן היה מוכן להתחשב בדעת-הקהל. בין כה ובין כה, הוא יצא מן הדירה של המשכיל ר' נחמן-נתן ראפאפארט באסרו חג שבועות ונכנס לבית אחר, הוא ביתו של ר' יוסף-שמואל, שבו ישב עד סמוך לשבת נחמו. אז עבר לדור לבית אחר, הנקרא ברשימות ר' נתן בית הלאקאטשיר. דירה זאת הוצעה לר' נחמן על-ידי איש שלא נזכר שמו. אולם לאיש זה מוסבים דבריו שנאמרו על השולחן בליל שבת פ' חוקת ובלק יב תמוז. במאמר זה סיכם את התמיהות שבוודאי תמהו עליו באופן זה: 'סיפר על השולחן מעניניו ותמה ע"ע על שעוש' תמיד דברים משונים ונפלאים מדעת בני-אדם על אשר הוא תמיד נע ונד ממקום למקום ומה הי' חסר לו במדועדווקע, הי' ראוי לו לישיב שם תמיד, כי שם הי' יושב בשלו' והשקט והוא לא רצה לישיב בשלו' ונסע משם וקבע דירתו בזלאטיפאלי' והי' לו שם מחלוקת גדול ויסורים גדולים מאד ונסע משם וקבע דירתו בברסלב אח"כ בזה הקיץ נסע מברסלב וקבע דירתו באומין הי' ראוי לו לבחור דירתו אצל איש הגון והוא בחר לו אכסניא שם וכו' והי' קורא תמה על עצמו על שעושה דברים משונים ונפלאים כאל' וכו' ' (שם, שם, סי' כ). הרי זוהי הסיטואציה היסודית, שר' נחמן מוצא בה את עצמו — הסיטואציה של הצדיק השרוי בתוך הקושיא והתמיהה, הסיטואציה של הצדיק הפאראדופסאלי⁵. הקושיות והתמיהות היו מקיפות יותר. לא זו בלבד שר' נחמן קבע ישיבתו בבית שלא ראוי לצדיק לישיב שם, אלא מגעו החברתי אף הוא היה עם משכילים דווקא. חיים ליברמן במאמרו הנ"ל הראה מתוך ניתוח כמה טכסטים פרסלביים, אשר נדפסו אך בשנות השלושים של המאה הנוכחית⁶, שר' נחמן התיידד באומאן עם חייקל הורוויץ ועם בנו הירש-בער הורוויץ, שכבר הפיר אותם מביקורו האחרון באומאן לפני שמונה שנים. הידידות כנראה נתחדשה בחודשים האחרונים לחיי ר' נחמן.

4 ר' נחמן עזב את דירת נחמן נתן משום שביקש מקום לדור בו עם בני-ביתו (עיין חיי מוהר"ן, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' לג) [המהדיר].

5 עיין להלן, פרק תשיעי [המהדיר].

6 הכוונה לס' סיפורים נפלאים חלק א מספר כוכבי אור, שנדפס בירושלים בשנת תרצ"ה ובבני-ברק תשכ"א [המהדיר].

התחברות עם אנשים אלה דווקא צריכה הסבר. בשעה שר' נחמן קבע את מעמדו כמעמד פאראדופסאלי הגיב ר' נתן בזו הלשון: 'עניתי ואמרתי לו, הלא מפני מה נשא משה אשה מבנות יתרו דווקא וכוונתי הי' פשוט כי כך הוא מנהגי השי"ת לחבר שני הפכים, כמו מרע"ה הוצרך להתחבר ולהתחתן עם יתרו דייקא שהי' וכו' כמו כן הוא מוכרח להתחבר עם אנשים כאלה וכו' והבן' (שם, שם).

ליתר הבנה עלינו להוסיף, כי משה משמש בכל התורה הברסלבית פרוטוטיפ של צדיק הדור, והוא ר' נחמן. הרעיון עצמו הוא חזרה מוחרפת על דברי ר' נחמן עצמו שאמר: 'כל מי שגדול יותר צריך לבקש מבוקשו בריחוק מקום יותר. כמו שאנו רואין שהצומח חיותו ומבוקשו סמוך לו מיד, כי הוא צומח מן הארץ בסמוך לו ממש. ובהמה מבוקשה סמוך לה גם כן על הארץ, אך הוא בריחוק יותר קצת מן הצומח, כי הבהמה גדולה במעלה מן הצומח. אבל בן אדם צריך לבקש מבוקשו בריחוק יותר ויותר מן הבהמה, וע"כ משה רבינו עליו השלום שהיה גדול במעלה מאד היה צריך לבקש מבוקשו בריחוק מקום ביותר, וע"כ הוצרך לבקש לו אשה ממדין כי מבוקשו היה רחוק מחמת גדולתו' (ליקוטי מוהר"ן, תנינא, סי' ע).

בכל הפרק בחיי מוהר"ן, הנקרא 'נסיעתו וישיבתו באומין', ישנם רמזים חוזרים ונשנים לאותו המגע שבין ר' נחמן ובין אותם הנקראים כאן 'קלי עולם' ולתמיהה שמגע זה עורר אפילו בקרב אנשיו. אפילו המגיד 'מטירהוויצא הקש' עליו שתי קושיות א' על מה נתישב תחלה בבית רנ"נ ואח"כ בבית ר' יוסף שמואל, כי לכאורה הי' צריך ליכנס בבית רי"ש מיד כי הוא איש כשר וכו'. שנית הקש' על מה הוא מתקרב ומדבר עם הקלי עולם שהיו שם באומין' (חיי מוהר"ן, נסיעתו וישיבתו באומאן, סי' כד). כנראה פעם אחת אפילו ר' נפתלי, חברו של ר' נתן ומן המקורבים ביותר אל ר' נחמן, לא כבש תמיהתו ושאל את פי ר' נחמן: 'במה יש לאלו הקלי עולם איזה שייכות והתקרבות אליו מאחר שבאמת הם רחוקים מקדושתו מאד מאד בלי שיעור'. ותשובתו של ר' נחמן היתה דחייה בקש, באמרו שבאמת אין אותם 'קלי עולם' חשובים בעיניו. ניתוח הדברים בידי ליברמן מראה על ההיפך.⁷

וכאן יש להבחין בין שתי בחינות: בין העובדה הפסיכולוגית והחברתית הגלויה לעין, מה שהטפסטים הברסלביים קוראים בשם 'שייכות והתקרבות', ובין קביעת עובדה זו בניסוחים כגון אלה דלעיל, שהנשמה הגדולה ביותר מבוקשה לפי מהותה במרחקים בארץ מדין הרחוקה הן על המפה והן ברוחניות; והדבר הזה טבעי הוא כשם שטבעי הוא הצד השני, שהצמחים שהם במדריגה הנמוכה ביותר כל מבוקשם וצורכם בקרקע הסמוכה להם. תפיסה זו, הכורכת גדולת הנפש בשאיפת מרחקים, גונזת בקרבה יסודות אידיאולוגיים רומאנטיים. אולם עיקר האידיאולוגיה המפורשת רואה תפקיד מיוחד בכניסת הצדיק לבין המחקרים וספרי המחקרים, שהרי הכניסה בין המחקרים אינה אלא ההלך החברתי שלהם — ואידיאולוגיה זאת קיימת

7 ברם עיין חיים ליברמן (הערה 1): 'מיר דוכט זיך אויך, אז ר' נחמן האט די אומאנער משכילים ניט גענומען צו ערנצט, און זיין באציונג צו זיי איז געווען מיט א ביסל גרינגשאצונג...'. (שם, עמ' 213) [המהדיר].

ועומדת היתה במחשבת ר' נחמן זמן רב לפני הכניסה לאומאן. הביטוי המפורש ביותר של העמדה הברסלבית נמצא בתורה סד בליקוטי מוהר"ן קמא, היא התורה הנקראת 'בא אל פרעה'.

ניתחתי את האספקטים האונטולוגיים של תורה זו, המדברת על שני מיני אפיקורסות, או כפי שנוסח בדפוס הראשון — שני מיני כפירה באלקים חיים⁸, אחת הבאה מחכמה חיצונית ואחת הבאה מתחום גבוה יותר, במאמרי על הקושיא שבתורת ר' נחמן⁹. והדבר צריך לבירורים נוספים, כי האספקט האונטולוגי אינו ממצה את התורה 'בא אל פרעה', ויש להוסיף את האספקט הצדיקולוגי¹⁰.

8 על פני כל התורה הזאת התיבה 'כפירה' או 'כפירה באלקים חיים', תוקנה ובמקומה הובאה התיבה 'אפיקורסית' [ועיין להלן, פרק שישה-עשר, עמ' 275, הערה 57].
9 עיין להלן, פרק שמיני, עמ' 123—124. בנוגע לפרשת חיי האחרונה של ר' נחמן עיין כעת 'חסידות ברסלב', עמ' 21—55 [המהדיר].
10 עיין להלן, פרק תשיעי [המהדיר].

פרק חמישי

ר' נתן שטרנהארץ מנמירוב תלמידו וסופרו של ר' נחמן

[א]

ר' נחמן מברסלב הפליג לכאורה אך מעט, כשסיכם את פעולתו של סופרו-מזכירו ר' נתן באומרו לאנשי שלומו שעליהם להחזיק טובה לו לר' נתן, שאלמלא הוא ועיסוקו הספרותי בתורת רבו 'לא הי' נשאר אפילו עלה אחד מספריו¹. ההיסטוריון והביבליוגראף של ספרות ברסלב יסכים בהסתייגויות מעטות להפלגת ההערכה הזאת. הרי ברור שהודות להשתדלותו הספרותית של ר' נתן יש כיום בידנו אותה ספרות מסונפת הנקראת ספרות ברסלב². מי היה אפוא מזכיר ספרותי זה לר' נחמן מברסלב, סופרו שהעלה על כתב את תורותיו, מעשיותיו ושיחותיו של רבו, ומה היו שיטותיו הספרותיות? האם היה סופר מובהק לר' נחמן מברסלב או תלמיד מובהק לו — והרי שניים אלו אינם היינו-הך. ר' נתן כתב האבטוביוגרפיה הדתית של עצמו, את תולדות 'התקרבותו' אל ר' נחמן ואת ימי שהותו במחיצת רבו, נותן דו"חות על השיחות שהיו לו באותן הזדמנויות עם רבו, והוא רמז למה שהרגיש כתלמיד בשעות מסוימות בחייו הדתיים. זוהי תעודה ספרותית אינטימית, ואותם שעתידים לעסוק בתולדות האבטוביוגרפיה היהודית (הענייה בחומר עד מאוד) לא יוכלו לדלג עליה.

גם חוקרי החברה היהודית ימצאו עניין רב בספר ימי מהרנ"ת: הוא מגלה לפנינו את התפתחותו של איש צעיר ממשפחת מתנגדים, בן-טובים שנתפס קודם לרוח החסידות באופן כללי בלי למצוא לו רבי מסוים. בשנת חייו הכג התקשר בכל נימי נפשו לר' נחמן מברסלב, הצדיק השנוי דווקא באותם הימים במחלוקת גדולה, איש תמהוני שמספר חסידיו נער יספרם. מבחינה זו 'התקרבותו' של ר' נתן אל ר' נחמן אינה דרך הרבים אלא דרך המעטים: ברסלב אינה הומה מהמוני חסידים. אולם הקרע המשפחתי שחל בעקבות דרכו של ר' נתן הוא קרע חסידי טיפוסי, והחומר שבאבטוביוגרפיה מאפשר הצצה לתוך הבעיות המשפחתיות שצמחו בעקבות התפשטות התנועה החסידית. המתיחות בין הצעיר שנהפך לחסיד לבין חותנו המתנגד הריהו המידגם הכללי של ההתפוררות המדהימה של המשפחה היהודית בהשפעת החסידות — החותן מייצג את האינטרסים של האשה, הנעזבת

1 עיין חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת תורתו, סי' ל.

2 ביבליוגרפיה של ספרות ברסלב נרשמה בידי ג. שלום בקונטרס 'אלה שמות', ירושלים תרפ"ח. הוספות ותיקונים משלו ב'קריית ספר', שנה ו, עמ' 565—570 [עיין כעת: 'נוה צדיקים' מאת ר' נתן צבי קעניג, בני-ברק, תשכ"ט].

לעתים קרובות לתקופות ארוכות בעת נסיעותיו המרובות של הבעל הצעיר אל רבו. אין להיסטוריון כל הוכחה אלא השערות בידו, שבהרבה מקרים בעיות-משפחה קשות נגרמו על-ידי מנהגי-הנסיעות שחידשה הדתיות החסידית, כשם שבמקרים אחרים בעיות-משפחה באו על פתרון החלקי או המדומה על-ידי העדר הבעל הצעיר מביתו ואשתו לתקופות ארוכות. הבעיה של התפוררות המשפחה היתה כללית בתנועה החסידית, והאבטוביוגראפיה של ר' נתן אינה חסרה פרטים באספקט זה.

על הבעייתיות הזאת של מתח בין איש לאשתו, המתבטאת במתיחות בין בעל לחותנו, נתוספה אצל ר' נתן בעייתיות שנייה, אף היא שכיחה בחברה החסידית, אם כי פחות מהראשונה. הכוונה לקרע שנוצר באורח חייה של המשפחה המתנגדת על-ידי פרישת אחד מחבריה לחסידות. באבטוביוגראפיה של ר' נתן בעיה זו מופיעה כשלטת, מפני שהצעיר הנשוי כבר גמר את השנים, שבהן היה סמוך על שולחן חותנו וחזר להיות סמוך יחד עם אשתו וילדיו על שולחן אביו. הבעיה איננה בעיקרה חסידות מול התנגדות, אלא הבעיה הכאובה של צעיר, איש הרוחניות, המבקש לפרוש מדרכי משפחה אמידה ומבוססת בעסקי מסחר. בעיית הצעיר 'המתנוון' (מבחינת משפחת אנשי-עסקים) היא השורש לקשייו של ר' נתן עם משפחתו. המשפחה תובעת במפגיע את השתתפות הצעיר בעסקי-המסחר המסונפים אשר לה, והצעיר מסרב בשם האידיאל של תורה ותפילה ועבודת ה'. הבעיה מתנסחת במקורות וברוח פרסלב, אולם חלק של הבעיה אינו פרסלבי או אפילו חסידי — התנגשות בין האידיאלים המעשיים של משפחת-עסקים לבין האידיאלים הרוחניים של בן לאותה משפחה עשויה להיווצר גם בלי חסידות, כאשר הצעיר מעדיף ישיבה בבית-המדרש על נסיעות מסחריות. בנפשו של ר' נתן יש צורה חסידית מובהקת לבעיה, מפני שהתגלעות המריבה המשפחתית קשורה היתה כנראה ב'התקרבותו' אל ר' נחמן, אם כי על שאלת הזמנים — ועל-כן בהכרח גם על שאלת הגורמים — אין מקורותינו מגלים הרבה. ייתכן שבעיה שהיתה רדומה בנפשו של ר' נתן הובאה להתפרצות מלאה על-ידי הפיכתו של הצעיר לחסיד פרסלבי נלהב, ושורש הבעיה נעוץ באישיותו של ר' נתן, צעיר הנאבק קשות על דתיותו הרוחנית מתוך התקפות של מרה-שחורה, והיודע בעצמו שלא נולד לשם עסקי מסחר. הוא מתאר את עצמו נקרע בין תביעות משפחתו ובין תביעות חסידותו — משנתקרב אל ר' נחמן נסיעותיו אל מושב ר' נחמן נעשו תכופות וישיבותיו במחיצת רבו ארוכות. צעיר בעל מבנה נפשי של 'עליות וירידות' שחש הכרח בנפשו לעתים בלתי-קבועות מראש למצוא עגלה ולבקר אצל רבו — איש זה על-כורחו יתנגש בסדרי-החיים הראציונאליים של משפחתו.

ר' נתן יושב בנמירוב באותן שנים שהוא משמש סופר לר' נחמן, ועיר זו אינה רחוקה מפרסלב אלא כדי שמונה-עשר וורסט³. קירוב-מקום זה מאפשר ואולי אף מעודד נסיעות-פתע, אבל אינו מקל על שהיות ממושכות בפרסלב, שחביבות עליו

3 כוכבי אור, ירושלים תשכ"א, עמ' י—יז.

על ר' נתן. מכל תיאוריו עולה הרגשה שהוא מפסיד הרבה על-ידי 'מניעות וביל-בולים', המונעים אותו מלהיות בפרסלב לעתים יותר קרובות ולשהיות יותר ממושכות. הרושם הכללי המתקבל הוא, שגם הוא וגם משפחתו היו מעוניינים שלא להביא את העניינים ביניהם לידי ניתוק גמור. מצטיירות צורות שונות של פשרות, שר' נתן מסכים להן בלב כבד ומתוך היסוסים מתמידים. פסיחה זו על שתי הסעיפים בין משפחתו לבין פרסלב על פשרותיה איפשרה לו להשתתף בחיי העולם הפרסלבי עד גבול מסוים, אולם מנעה את נוכחותו בהרבה מעמדים חשובים, שהיה רוצה להשתתף בהם ושאלו מצטערים שלא היה בהם ולא השאיר תיאור נאמן עליהם.

מה הן התחנות העיקריות בחיי ר' נתן, כפי שהן משתקפות באבטוביוגרפיה שלו ובאותו חומר ביוגרפי שיש בידינו? הוא פותח את האבטוביוגרפיה בדברים אלו: 'ראיתי ונתון אל לבי לרשום בלי נדר בכל פעם בקיצור איזה מעשיות הנעשים עמי בכל עת, י"ר [יהי רצון] שיהי הכל לטובה' זוהי התוויית תוכנית כללית, ורצונו לומר שירשום את הדברים מפעם בפעם כעין יומן. מתי הותוותה תוכנית זו? תאריך אין כאן, אולם הרושם המתקבל הוא שכל החומר האבטוביוגרפי נכתב אחרי מותו של ר' נחמן, המופיע תמיד בברכת המתים⁴. אין זה יומן שנכתב לאט-לאט ברשימות יומיות, אלא אבטוביוגרפיה (לגבי השנים האחרונות יש הוספות מידי שנה בשנתו, אבל דווקא כאן החומר מועט מאוד ומסתכם במשפטים אחדים) שבה אדם משקיף אחורנית על השנים הפורמאטיביות של חייו. אין פלא שדבריו על עצמו בתקופת חייו שלפני 'התקרבותו' קצרים הם ביותר — שנותיו שלפני פרסלב אינן ראויות לתיאור מפורט: 'בשנת תק"ם נולדתי בק"ק נעמירב בחמשה עשר בשבט, בשנת תקנ"ב נתקשר אבי ז"ל בשידוכין שלי עם חותני הגאון... מוהר"ר דוד צבי ז"ל' (ימי מהרנ"ת דף ה). יש לנו קצת חומר ממקור אחר, אשר כמובן אינו מגיע לדרגת נאמנותו של ר' נתן עצמו. מכל מקום, רשימות ר' אברהם חזן, שנדפסו בספר כוכבי אור, עשירות במקום שדברי ר' נתן עניים, ומהן יודעים אנו שאביו היה הגביר ר' נפתלי הירץ, אשר בנו ר' נתן נתגדל 'אצלו בתורה ובעושר ובחכמה' (כוכבי אור, ירושלים, תשכ"א, עמ' ט). האב מתואר כאן כ'עשיר גדול' שהיו לו עוד שני שותפים למסחר. אתם יחד היו לאב שלוש חנויות בשלושה מקומות: באודיסה, בברדיטשב ובנמירוב (שם, שם). יש להניח כי המדובר בשלושה שותפים שישבו בשלושה מקומות, כל אחד בחנותו, ושלוש החנויות היו קשורות זו בזו באיזו צורה של שותפות-עסקים. הנער נתן חונך, לפי התיאור, שיהיה מסוגל להשתתף בעסקים מסונפים אלה של אביו: 'וגם מוהרנ"ת ז"ל הי' מנעוריו בקי ומבין בכל סחורותיו ובשאר עסקיו' של אביו שישב בחנות בנמירוב. על לימודיו של הילד אין אנו שומעים, אולם בגיל רך שידך אותו אביו עם בתו של ר' דוד צבי ממאהלוב 'אשר נהג רבנות

4 גם חותנו, שנפטר בשנת תקס"ח (ימי מהרנ"ת, דף כא ע"ב), נזכר בברכת המתים כבר במשפטים הראשונים.

במאהלוב ובשאריגראד ובקרעמיניץ ובכל העיירות אשר סביבותיהם כולם סרו למשמעתו' (שם, שם). החופה נתקיימה כשהיה הנער בן יג שנים. ר' נתן עצמו רושם: 'ובשנת תקנ"ג בשבת נחמו הי' הנישואין שלי בק"ק שאריגראד והייתי סמוך על שלחן חותני שני שנים' (ימי מהרנ"ת, דף ה ע"א). המוסד של סמיכות על שולחן חותנו בוודאי איפשר לו לר' נתן הצעיר להתרכז בלימודים בבית חותנו הרב. ר' אברהם חזן יודע לספר נפלאות על לימודיו של ר' נתן הצעיר: 'ובבוא מהרנ"ת ז"ל בבית התלמוד של חותנו הנ"ל נתגבר ועלה בחריפותו ובקיאותו בתלמוד ובכל הפוסקים ראשונים ואחרונים כשאר הגדולים אשר בארץ' (כוכבי אור, שם), ויעידו עליו ספריו.

מומנט חשוב מודגש בתיאור החותן על-ידי ר' נתן עצמו: הוא החותן הטיפוסי של סיפורי החסידים, המתנגד הקיצוני הוא משפיע, על-כל-פנים בהתחלה, השפעה מכרעת על כיוונו הדתי של חתנו: 'ואז הייתי מתנגד גדול על החסידים מחמת שחותני הי' חולק עליהם מאד ודיבר הרבה עליהם לפני ולפני שאר חתניו וב"ב ואמר שכל כוונתו בדיבוריו כדי לרחק מהם' (ימי מהרנ"ת, שם).

השנים שבהן הבעל הצעיר 'סמוך על שולחן חותנו' עם אשתו הצעירה, הן בדרך כלל שנות החירות של הצעיר מהתחייבויות לפרנסת ביתו, הואיל וכל הצטרפותו והצטרפות בני-ביתו מוטלות על-פי חוזה-הנישואין ('התנאים') על החותן. מוסד זה של שנים מספר (לאו-דווקא שנתיים, כבמקרה של ר' נתן; מספר השנים שבהן הבעל הצעיר סמוך על שולחן חותנו עשוי לעלות עד חמש שנים או למעלה מזה), שבהן אין הצעיר טרוד בעסקי פרנסתו אלא מסור כולו לתורה ולעבודה, היה מבוסס היטב ביהדות מזרח-אירופה, והיה חלק חשוב בנדוניה של האשה. צעירים רבים מילאו כרסם בש"ס ופוסקים במשך תקופה זו של חייהם, שבה לא היה עול הפרנסה עליהם. צעירים אחרים — דווקא משום העדר עול הפרנסה עליהם — נתקפים בשנים אלו אי-מנוחה דתית, המתמוגת בוודאי לפעמים בבעיות נישואין של הזוג הצעיר. זוהי התקופה הטבעית שבה עשוי הבעל הצעיר להתפתות לפיתוייה הגדולים של החסידות, נוסע על-פי עצת ידידים צעירים, מחוסרי מנוחה דתית כמוהו, אל צדיקים שונים לטעום את טעם-הדתיות המיוחד לחצרו של צדיק זה או זה. יש מן הצעירים שממשיכים בהתרוצצות המבולבלת אחר הצדיק האחד (הבלתי-מזוהה עדיין) שמאיוזו בחינה, לפי 'שורש נשמתו' של הצעיר בוודאי יתן סיפוק דתי למחפש — כך מתנסחות התיאוריות החסידיות בדבר החוקיות הנעלמה של אהדה והבנה דתית בין הצדיקים לחסידיהם. אין מן הצורך להוסיף, שאין לתרגם את מושג 'שורש הנשמה' כקירבה שבמבנה נפשי בין המושך לנמשך — לפעמים היחס מסובך הרבה יותר, ולפסיכולוג, לא להיסטוריון, פתרון של שאלות אלה. תקופת השנים של סמיכות על שולחן החותן עשויה להיות פוריה ביותר מבחינה דתית, והרבה סיפורי התקשרות בצדיק פלוני או צדיק אלמוני יוכיחו שעיקר זמן החיפושים הוא תקופה זו נעדרת ההתחייבות הכלכלית. לא כן המצב במקרה דנן. ר' נתן מתאר את השנתיים במחיצת חותנו ובסמיכות על שולחנו כשנים שבהן היה נתון כולו להשפעת חותנו הרב, שהכניס בלבו של

החתן הצעיר את רוח ההתנגדות לחסידות. השפעתו המכרעת של חותן תלמיד-חכם, רב ואב בי"ד, בוודאי היה בה משום רסן חזק על הצעיר מפני הרפתקאות דתיות. חסרות היו לו במחיצת חותנו כנראה גם אפשרויות למגע חברתי חופשי עם צעירים בני-גילו שנטו לחסידות.

כל היסודות הטיפוסיים מופיעים אצל ר' נתן אחרי גמר תקופת שהייתו אצל חותנו, משכבר חזר לבית אביו. עתה הוא סמוך על שולחן אביו הגביר, שעדיין אינו משתדל למושכו לחיי העסקים שלו — להיפך, הוא מעניק לו אפשרות להמשיך ללמוד. הוא לומד עם חבר. הרי לפנינו כל האלמנטים של בעל צעיר, שיש לו הפנאי הדרוש להתמסר לתורה ועבודה בבית אביו, שלפי רשימות ר' אברהם חזן היה מתנגד (כוכבי אור, עמ' י). אין עליו ההסגר החברתי של חותנו, משפחתו אינה מונעת אותו מלהתחבר עם ידיד ממשפחה חסידית דווקא, אשר אתו הוא לומד ושממנו הוא שומע על החסידות דברים אחרים ממה שלמד מפי חותנו: 'אח"כ יצאתי מש"ג [שאריגראד] בתחלת שנת תקנ"ו בחג הסוכות ובאתי לק"ק נעמירב עם זוגתי תחי' והייתי סמוך על שלחן אבי ז"ל ונתחברתי ללמוד בחורף עם חברי ז"ל והוא הי' מגודל מקטנותו בין החסידים והי' אצל כמה צדיקים. ודיבר עמי הרבה, והתווכח עמי שהחסידים הם יראים ושהצדיקים המפורסמים שביניהם הם גדולים במעלה מאד, ועובדים את הש"י [השם יתברך] באמת (כאשר הוא באמת). וגם שאר אנשים התווכחו עמי בזה. ובכל זה הייתי חזק בדעתי הרבה בהתנגדות מחמת ארס הדיבורים של חותני ז"ל שהכניס בי הרבה כי אע"פ שהי' צדיק וירא שמים, אבל לא זכה לידע מאור קדושת אמתת הצדיקים גדולי החסידים המפורסמים והי' חולק עליהם מאד כנ"ל, ומחמת זה בכל החורף הנ"ל שהייתי בנעמירב הייתי עדיין מתנגד עליהם. אח"כ מריבוי הדברים של חברי הנ"ל ושאר אנשים הבחנתי האמת וזכיתי לכנוס באמונת חכמים והסכימה דעתי עם החסידים, שטוב להתקרב להצדיקים המפורסמים גדולי החסידים כי הם אנשי אמת והי' עמם. ואז נמשך עלי יראה קצת ונשתנית לטובה בכמה דברים הידועים לי. ועם כל זה עדיין הייתי תועה בדרך ולא ידעתי בין ימיני לשמאלי, כי לא הי' לי מנהיג כראוי...'. (ימי מהרנ"ת, דף ה).

הסיטואציה הטיפוסית של הצעיר הנוטה לחסידות באה לר' נתן באיחור שעה; לא בהיותו סמוך על שולחן חותנו — ובזה בוודאי נחסכו הסתבכויות משפחתיות רבות, על-כל-פנים לפי שעה — אלא בהיותו שוב סמוך על שולחן אביו⁵. מתחילה תקופת הוויכוחים על הבעיה שלא היתה כמוה שנויה במחלוקת בחברה היהודית במזרח-אירופה, ובוודאי באוקראינה, של ראשית המאה הי"ט: חסידות או התנג-

5 מצב כזה של חזרה לשולחן האב היה כנראה דבר נדיר, ובהעדר כל עבודה מדעית על המוסד של היות סמוך על שולחן החותן או האב אין בידי להביע כאן דיעה, אלא השערה או רושם בלבד.

דות? ר' נתן מעלים את שם חברו-ללימודים⁶, שהביאו לבסוף — יחד עם אחרים זולתו שחיו בנמירוב של אותם הימים — לעבור באופן עקרוני למחנה החסידי. הידיד הנ"ל, ששמו לא נזכר, מתואר כאדם שהתנסה בהתרוצצות אצל מנהיגי החסידות ('והי' אצל כמה צדיקים'). האם התחיל גם ר' נתן בדרך הטיפוסית של חסיד צעיר לבחור לו צדיק? רצוני לומר, האם התחיל בנסיעות אל צדיקי דורו כדי לעמוד על מהותם על-מנת להתקשר באחד מן הצדיקים? לגבי החבר-ללימודים מזכיר ר' נתן בפירוש, כאמור, שהיה אצל כמה צדיקים, ואילו על עצמו אינו אומר בפירוש שהתחיל ללכת בדרך זו אף הוא — שהיתה הדרך האחת והיחידה להיעשות חסיד. ר' נתן כותב תעודה ספרותית שאינה מיועדת רק לעצמו. הוא נרתע מלתאר הכול בכתב. לגבי השינוי-לטובה שחל אצלו עם כניסתו לחסידות הוא אומר אך זאת: 'ואז נמשך עלי יראה קצת ונשתנתי לטובה בכמה דברים הידועים לי'. אין לו לר' נתן גילוי-הלב החולני של גדולי האבטו-ביוגראפים. האם ייתכן שנסע כמה נסיעות אל צדיקים לפני נסיעתו המכרעת לברסלב, ונתאכזב מהן ואינו מזכיר נסיעות אלה אלא ברמז: 'ועם כל זה עדיין הייתי תועה בדרך ולא ידעתי בין ימיני לשמאלי כי לא הי' לי מנהיג כראוי'. לכאורה אין לפרש את הביטוי 'תועה בדרך' אלא על דרך המליצה ולא במובן תועה בדרכים בנסיעות אל צדיקים.

בעוד שהאבטוביוגראפיה של ר' נתן אינה מזכירה בפירוש את נסיעותיו אל צדיקים, ומצד אחר אינה מדגישה שלא זכה לראות פני צדיק קודם פגישתו עם ר' נחמן, הרי החומר שבס' כוכבי אור קובע בפירוש שר' נתן התנסה באותן נסיעות טיפוסיות לאדם מישראל בתהליך היותו לחסיד: 'והנה מימי ילדותו וימי נעוריו של מורנ"ת ז"ל נכסף לבבו לעבודת ה'... ומכ"ש בעת התקרבותו אח"כ לתלמידי המגיד ז"ל שהיו עדיין בעולם, הלא המה הרב הצדיק ר' זוסיא ז"ל והרב הצדיק ר' לוי יצחק מבארדיטשוב^{6א} והרב הקדוש ר' ברוך ז"ל והצדיק ר' גדלי' מלינעץ ז"ל והרב הצדיק ר' שלום ז"ל מפארבישטש, ושאר גדולים זכרונם לברכה... גם הי' בעל מחשבה גדול מאד שזה א' מהכ"ד דברים שמעכבין את התשובה. ולא ידע לכל הנ"ל שום עצה ותחבולה מה לעשות כי כבר בחן

6 הוא כותב: 'ונתחברתי ללמוד בחורף עם חברי ז"ל והוא הי' מגודל מקטנותו בין החסידים'. העדר השם אחרי התיבה 'חבירי' מוזר מאוד. הוא קורא פעמים אין-ספור בימי מהרנ"ת לר' נפתלי 'חבירי ר' נפתלי נ"י'. וברור לכל מי שקורא באבטוביוגראפיה, שר' נתן ור' נפתלי ידידים בנפש הם. האם חבר-ללימודים זה היה ר' נפתלי? הדבר אינו נמנע, כי ר' נפתלי אף הוא ישב בנמירוב (ימי מהרנ"ת, דף כח ע"א). אולם הוא נזכר תמיד בברכת החיים (נ"י), ואילו חברו-ללימודים נזכר בברכת-המתים. ועוד: מה טעם ראה ר' נתן להעלים שהוכנס לחסידות על-ידי חברו ר' נפתלי, בשעה שהוא מזכיר את ר' נפתלי לשבח מאות פעמים באבטוביוגראפיה? משני טעמים אלה אין דעתי נוטה לזהות את חבר-הנעורים עם ר' נפתלי.

6א למסורת ברסלבית מאוחרת על שהייתו של ר' נתן במחיצתו של הצדיק מברדיטשוב קודם התקרבותו אל ר' נחמן עיין בספרו של ר' נתן צבי קעניג: גוה צדיקים, בני ברק, תשכ"ט, עמ' לא-לג [המהדיר].

ונסע לכמה צדיקים אמיתיים שהיו באותו העת כנ"ל. אבל לא הועילו לו כלל לזה ולא הי' לו מהם שום תועלת מזה' (כוכבי אור, עמ' ט—י). תיאור זה אינו משאיר כל ספק, כי אמנם התחיל ר' נתן בנסיעותיו אל צדיקים כדרך כל צעיר החושק למצוא לו רבי, אם כי אולי מוגזם יהיה לקבל את כל רשימת הצדיקים תלמידי המגיד שנוכרו כאן כמו שאצלם ביקר ר' נתן. הרשימה אפשר היא ספרותית, אך עצם עובדת נסיעותיו של ר' נתן אל צדיקים מסוימים מסופרת על-ידי ר' אברהם כעובדה היסטורית, בניגוד גמור ללשונו המהוססת לגבי רשימת הצדיקים. מבלי לבקש הרמוניזאציה בין האבטוביוגרפיה של ר' נתן ובין רשימותיו של ר' אברהם חזן, הרי עתה ירגיש ההיסטוריון נטייה ברורה להבין את דבריו של ר' נתן היותו 'תועה בדרך' כרמז לנסיעות אלה, שלא ביקש להרחיב את הדיבור עליהן, אם מפני שלא רצה לרשום את אכזבותיו בנסיעות אלה, ואם מפני שנסיעות אלו שלא הביאו לתוצאות סופיות לא נחשבו בעיניו, או פשוט מאהבת הקיצור. אולם ההיסטוריון יש לו סיבה מספקת להניח, כי ר' נחמן לא היה הצדיק הראשון בחייו הדתיים של ר' נתן.

ההתקרבות

בלי כל הקדמה, או הסבר, איך נתגלגלו הדברים שנסע לברסלב, כותב ר' נתן כדברים האלה על המאורע המכריע בחייו: 'בשנת תקס"ב בחודש אלול זכיתי להתקרב לאדמו"ר הקדוש והנורא הרב האמת מוהר"ן זצוק"ל והוא אחז בידי וקרבני ברחמי המרובים ונשא אותי כאשר ישא האומן את היונק. ותיכף אחר ר"ה הראשון שנתקרבתי אליו, שהוא ר"ה תקס"ג, התחיל להרגילני לכתוב תורתו הק' (ימי מהרנ"ת, דף ה ע"ב). על עצם תהליך ההתקרבות מקצר ר' נתן, אולי מתוך התאפקות של ביישנות.

רשימותיו של ר' אברהם חזן יודעות על התפתחות יותר דראמטית בימים הגורליים האלו של חיי ר' נתן. לפיו הסכימה דעתו של ר' נתן (בלי ספק בהתאם לתוכנית המשפחתית) להתיישב בברדיטשוב או באודיסה בקשר לעסקי מסחר של אביו, שהיו לו, כנזכר, שלוש חנויות בשותפות עם אחרים באודיסה ובברדיטשוב ובנמירוב. כדי להיפגש עם חותנו ר' דוד צבי, שעמד לעבור בנמירוב, דחה ר' נתן את יציאתו מנמירוב עד אחר ר"ח חשון (כוכבי אור, עמ' י). האם זהו חשון שנת תקס"ב או שנת תקס"ג? ר' אברהם אינו קובע את השנה.

בידוע שבחודש אלול שנת תקס"ב יצא ר' נחמן מעיר זלאטופוליה, שבה ישב שנתיים ובה התחילה המחלוקת האכזרית של ה'סבא' משפולה על ר' נחמן עד שהוכרח זה לעזוב את המקום ולעבור לברסלב מחמת גודל תבערת המחלוקת, אשר בה חלקו עליו כמעט כל בני העיר (חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו, סי' יא). דבר בואו לברסלב נתפרסם בסביבה — ר' נחמן היה אז איש ידוע ברבים אם כצדיק ואם כאישיות שנויה במחלוקת, שגם המחלוקת הועילה לפרסם שמו. ר' נתן

7 עיין לעיל, פרק ראשון, עמ' 9—15 [המהדיר].